Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

SPROG OG KULTUR

UDGIVET AF

INSTITUT FOR JYSK SPROG- OG KULTURFORSKNING

VED

PETER SKAUTRUP
H. P. HANSEN OG NIELS ÅGE NIELSEN

Tyveførste bind - hæfte 3–4

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS
MCMLIX

SPROG OG KULTUR

UDGIVET AF

INSTITUT FOR JYSK SPROG- OG KULTURFORSKNING

VED

PETER SKAUTRUP
H. P. HANSEN OG NIELS ÅGE NIELSEN

Tyveførste bind

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS
MCMLIX

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE

INDHOLD

	Side
Lis Jacobsen: Dølepinde	1–8
Harry Andersen: Jens Vejmand endnu engang	9–10
Salomon J. Frifelt: Forfatteren og Folkemindesamleren Tobias Tobiassen Kragelund	11–14
Peter Skautrup: Jyske ord. 5. Rebslåer	15–16
Niels P. Bjerregaard (†): Bolette Sørensen	17–30
K. Ringgaard: Lidt nørrejysk lydhistorie	31–32
Niels Åge Nielsen: Ordstudier	33–34
Hans Veirup: Skrivemåden *mb* i ældre nydansk	35–38
K. Ringgaard: Når tostavelsesord bliver enstavelses	39–51
Til vore meddelere ved Jysk ordbog (P. Sk.)	52
Anmeldelse: Østjysk Hjemstavn (K. R.)	52
Peter Skautrup: Jyske ord. 6. Konjunktionen *ed*	53–71
K. Ringgaard: Til Jysk ordbogs meddelere	72–76
Svend Mogensen: Seminarielærer Johannes Kabel	77–78
Johannes E. Tang Kristensen: Johan Adolph Rømers tobakspibefabrik i Nørresundby med et udsyn over tobaksrygningens og pibemageriets historie i Danmark indtil ca. 1800	79–124

VII.

Jyske Lov. De ældste håndskrifter er: NkS 295,8°, fra ca. 1325, trykt som grundtekst i DgL.II (A^1). Et nærstående hs. er Stockholm C 63 (A^2), fra ca. 1340. AM 453, 12° (B^1), fra ca. 1325, skrevet af Johannes fra Ørum (i Ty?). Stockholm C 44 (C^1), fra ca. 1375. Stockholm C 37 (D^1), fra ca. 1350. Flensborghåndskriftet (E), fra ca. 1300 (fra Flensborg eller eventuelt Slesvig). AM 286 fol., fra ca. 1320, med forlægsskifte (F/I^6), skrevet i Ribe (jf. Arkiv för nord. fil. XLI. 1ff.). GkS 3657 (G), fra ca. 1350. Stockholm C 39 (I^1), fra ca. 1300.

For denne tekts vedkommende vil der ikke være nogen grund til at gennemgå de enkelte forbindelser, hvori konjunktionen forekommer, da der ikke kan herske tvivl om, at *æth*-formerne har været enerådende overalt, selv om *ællær* så småt er begyndt at trænge ind også i de ældste håndskrifter. I A^1 er formen dog kun noteret en eneste gang, og her ville det måske endda kunne forsvares at opfatte ordet som adverbium, nemlig 60.1: *Hwa sum wil krauæ arf æth giald æftær annæns døthæ. kummæ han æth hans both. a thretivghænd dagh of the æræ innæn bygd. ællær thæt thing thær næst æftær ær.* I udgaven har jeg, efter A^2 etc., fjernet punktum efter *both*, men dette er muligvis forkert, idet der formentlig har været pause her, således at teksten skal oversættes: »Hvo som . . han, eller hans bud, skal møde op – på tredivtedagen, hvis de er inden bygden, ellers (på) det ting, som er næst efter«. $A^2B^1I^1$ har dog alle på dette sted *æth* (eller *æthæ*). – Ellers forekommer som nævnt kun *æth* i A^1, og derover-for som adverbium *ællær* (170.2, 325.3, 498.4; formen *ældær* findes i A^2DEG, og *ældærs* så tidligt som i I^1: DgL.III.45.22). – Derimod kan det noteres, at A^1 adskillige steder anvender det alternative *æth* i stedet for de fleste håndskrifters (additive) *oc*, især ved længere opremsninger (fx. 28.4, 251.2,4, 252.1, 274.2, 308.3, 486.1), men også ellers (161.5, 215.3, 227.3), undertiden nok lidt ubetænksomt (fx. 102.1, hvor jeg i udgaven har rettet til *oc;* 60.4 *kallæ a arf æth giald;* 253.1; jf. også 224.3 *æth æi*, rettet i udg. til *oc æi;* 264.6 *hwa sum æriær æth saar*, i udg. rettet til: . . *oc saar*). Men at de to konjunktioner i mange tilfælde er synonyme, viser også omvendt brugen af *oc* for flertallets *æth*, fx. 126.3, 135.3, 276.4, 414.1 (133.1 har jeg i udg. rettet til *æth*). – I de negerende forbindelser kan den oprindelige parallelkonstruktion være bevaret *(æi . . oc æi, hwærki . . oc æi)*, men også de nyere disjunktive forbindelser bruges *(æi . . æth, hwærki . . æth)*. – Exx. på alternative talforbindelser: *een man æth twa* 117.4; 314.1; *en mark æth twa* 364.2; 469.5; A^2: *hans grannæ een æth twa* 239.4-5.

Stockholm C 63 (A^2) følger meget nøje A^1. Et enkelt sted har hs. *æthær* (240.2). – I A^2 begynder teksten således: *Barn of thæt worthær cristnæth standæ arf æth æi;* i udg. har jeg rettet til: . . *standæ arf oc æi ældær* efter B^1; men det er jo et spørgsmål, om ikke skriveren har kunnet anvende *æth* som adverbium (= »ellers«).

AM 453, 12° (B^1) synes overalt at have *æth*, en enkelt gang *æt*. I teksten herfra i Geheimearch. Aarsberetn. V. 26–29 skifter dog *æth* med *ællær*.

Stockholm C 37 (D^1) har i almindelighed enten (overvejende) *elder* eller *eller*. Formen *et* er noteret 7 gange, *æt* én gang. Forlægget kan eventuelt have haft for-

kortelsen & (jf. Flensborghs.). En gang er noteret *ethæ* (274.5) og én gang i disjunktiv forbindelse *hwærki . . er* (434.6).

Stockholm C 44 (C^1) veksler mellem de to hovedformer *ældær* og *ællær*. Det har et enkelt sted bevaret *æth* (223.6) og *æt* (117.4, 310.4), og et sted har det *antugh . . ær* (439.5).

Flensborghåndskriftets skriver (E) anvender flere former, men hyppigst anvendes de to fra latinske tekster kendte forkortelsestegn for lat. »et«, dels – og især – det *æ*-lignende tegn & og dels en fra de tironiske noter kendt 7tallignende tegn, se hosstående udsnit:

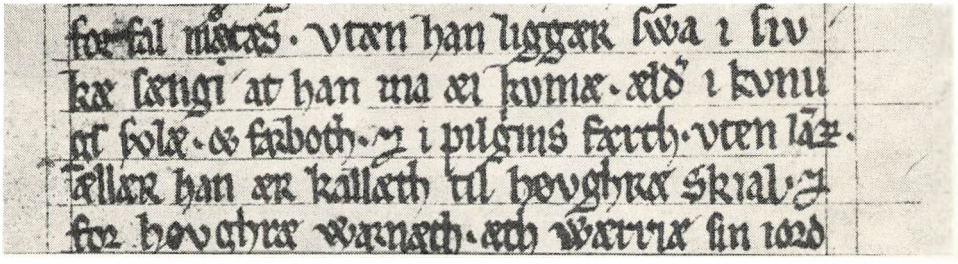

Flensborghåndskriftet af Jyske Lov, fol. 19r.
(i lin. 2 *ældær*, i lin. 3 & og 7, i lin. 4 *ællær* og 7, i lin. 5 *æth*!)

Men ved siden af disse forkortelsestegn skrives også *æth* eller *æt* (enkelte gange *et*) og *æthe*, og endelig anvendes også, men sjældnere, *ællær*, *ellær* og *ældær* (fx. 59.4, 60.1, 82.3,6.)

GkS 3657 (G), fra ca. 1350, har *ældær* som norm. Ganske enkelte gange forekommer *æth* og en gang *ær* (109.5).

AM 286 fol. (F/I^6) viser stærk blanding. I F synes *eth*, *æth* (hyppigt *et*, *æt*) overvejende, men også *ællær*, *ældær* og *ellær*, *elder* forekommer. I I^6 er *ællær* (ved siden af *ældær*, *elder*, *eller*) overvejende, men *æthæ* er hyppig, navnlig mod slutningen. Også *et*, *æt* og *æth* forekommer. Et sted *ætho* (189.4) og 501.5 forkommer formen *æ: liungh æ torf* (jf. Arkiv. XLI.43).

Stockholm C 39 synes i sin Jyske Lov-tekst (I^1) som normalform at have *æthæ*, der forekommer mer end 5 gange så tit som *ællær* (ganske enkelte gange *ældær*). Men ved siden af *æthæ* forekommer også fra kap. 69 i 2. bog formen *ætho*, som i tekstens sidste halvdel bruges hyppigere og hyppigere (noteret over 50 gange). Spørgsmålet er nu, om *æthæ* (og *ætho*) er skriverens egen konjunktion, eller han har overtaget den (dem) fra et forlæg. Talrige steder, og navnlig i partiet II.88–III.25 (DgL. III.41–55) er disse former imidlertid rettet til *æth*. Det kan selvfølgelig ikke afgøres, om udraderingerne er skriverens eller en senere benytters. Men da skriveren ikke har anvendt konjunktionen i EL (A^2) og kun et sted i VL (C^1), synes det rimeligst at antage, at formen stammer fra et forlæg (*I^a eller, da dette må formodes at have været et østdansk hs., se DgL.II.xc, snarere *I^{ab} eller *I, se stemma i DgL.II). At

formen har været fremmed for *I^{2-4} synes at fremgå af et par rettelser i I^{2-4}, se nærmere herom DgL.II.xcii.

Sammenfattende er forholdet i Jyske Lovs ældste håndskrifter da følgende.

æth er hovedformen i A^1, A^2, B^1, E og F og forekommer desuden spredt overleveret i de andre gamle håndskrifter. – I E bruges hyppigt de latinske forkortelsestegn, og former som *æt* og *et* (enkelte gange i C^1, D^1, E og F/I^6) kan tænkes at hidrøre fra forlæg, hvor disse tegn har forekommet.

æthæ er normalformen i I^1 og forekommer også ellers, i E og I^6 og (én gang *ethæ*) i D^1.

æthær forekommer én gang i A^2. Desuden er denne form noteret i Stockholm C 41 (C^2), fra ca. 1400: 116.1 *æthær*, i AM 5,8° (C^3), fra 1477: 419.1,3, og i AM 444,12° (B^{14}), fra ca. 1500: 403.5 (3 gange). Herhen kan også regnes formen *ætær* i AM 23,8° (I^5), noteret 3 gange: 162.5, 223.6, 234.2.

ær er noteret enkelte gange (i disjunktive forbindelser) i C^1: *antugh . . ær* 439.5, i D^1: *hwærki . . ær* 434.6, og i G: 109.5. Videre i Stockholm C 41 (C^2): 126.3.

æ. Denne infortisform er tidligst afhjemlet i AM 286fol. (I^6) 501.5: *æntigh liungh æ torf*, men forekommer også i hs. Valdemars Slot 8595, fra ca. 1400: 447.6, 449.1, 495.3.

ætho forekommer i sidste halvdel af Stockholm C 39 (I^1), antagelig overtaget fra et forlæg, og er yderligere noteret en gang i I^6: 189.6, og skrevet *æth tho* i hss. Stockholm C 54 (I^3), fra 1465, og AM 9,4 (I^4), fra 1470: 464.6.

ær tho er noteret en gang i Stockholm C 38 (I^2), fra ca. 1450: 418.3 (I^1: *ætho*).

æthæn. Denne form er noteret i et par yngre hss.: AM 9,4° (I^4), fra 1470: 116.3, 143.2 (2 gange), 145,3, 160.6 og NkS 801 fol. (A^6), fra ca. 1490: 206.3.

æn er brugt som disjunktiv konjunktion i Stockholm C 40 (I^8), fra ca. 1325: *hwat hældær . . æn* 381.2, og Stockholm C 45 (I^{12}), fra ca. 1450: *hwat heldær . . æn* 465.2-3. – Derimod er det tvivlsomt, om varianten *æn* til *æth* andre steder skal tolkes således. Snarere skal den vist forklares som adversativ (»men«), således formentlig i AM 5,8° (C^3), fra 1477: 169.3, i AM 4,4° (A^{13}), fra ca. 1350 (og afskriften AM 11,4°, fra ca. 1500): 116.3, og i AM 442,12° (A^{11}), fra slutn. af 1400tallet: 357.2.

hethe og *hæth* forekommer i henh. AM 19,8° (I^7), fra 1300tallet: *saar hethe hog* 160.6, og i Stockholm C 40 (B^{17}), fra ca. 1325: *antigh . . hæth* (som rettes til *æth*) 247.3.

ællær er som nævnt ved at trænge ind også i de ældste håndskrifter, jf. ovf. om C^1, D^1 *(eller)*, E, F/I^6 og I^1. – Ved siden af forekommer *ældær* i C^1, C^1 *(elder)*, E, F/I^6 og (som norm i) G.

heller er en meget almindelig form i de to hss. Stockholm C 43 (C^6, skrevet af Theloff Nielsen 1497 i Ørslevkloster) og AM 447,12° (slutn. af 1400 t.), navnlig i lovens sidste halvdel, både i alternativ og disjunktiv konstruktion: 272.4, 274.5, 275.1 osv. Også formen *heldær* forekommer: 278.2, 405.2. – Sporadisk træffes formerne også i Thott 583,8° (C^4, 1400t.): 314.1, 395.4, Stockholm C 47 (B^{11}, slutn. af 1400t.): 396.6, 440.6, og AM 444,12° (B^{14}, ca. 1500): 359.6, 373.1.

VIII.

Efter denne gennemgang af lovhåndskrifterne skulle vi nu kunne gøre resultatet op.

1. *æth* med sideformer *æthæ* og *æthær* (samt *ætho*, se ndf.). Denne oprindelige konjunktion, tidligst overleveret på Glavendrup- og Tryggevældestenen, ristet **iþa**, synes at have været udbredt over hele det gammeldanske sprogområde. Den kendes også i forngutnisk (i runekalenderen: ᚼᚦᚨ, d.v.s. *eða*), men er derimod ikke overleveret i fornsvensk. I vestnordisk er *eða (eþa)* vel afhjemlet, og kun denne form findes i de ældste norske og islandske håndskrifter[7]). Først efter ca. 1250 og regelmæssigt først (i Retterbod) fra 1320–30[8]) optræder i oldnorsk *eðr (æðr, eðer)*.

Denne konjunktion synes i løbet af det ældremiddeldanske tidsrum at være blevet fortrængt i østdansk af *ællær* (opr. adverbium).

I *Skånske Lov* er konjunktionen *ær (< æthær)* tydeligt et relikt, brugt i de ældste håndskrifter i tryksvag stilling og især i disjunktive forbindelser, jf. også den reducerede form *e* en enkelt gang i Stockh. B 77. De ældste håndskrifter er fra tiden 1250–1350, derefter forekommer konjunktionen et par gange i E don. var. 136 fra 1430, *én* gang i Stockh. B 77 (i formen *e*) fra 1400–1450, og kan muligvis endnu stedvis have været bevaret omkring 1500, jf. s. 59[9]), men synes derefter tabt, ligesom den ikke spores i nutiden.

Noget lignende gælder de *sjællandske* love, idet der dog her ved siden af *ær* også optræder formen *æth (< æthæ)*, om end den sidste form kun (med en enkelt undtagelse) er attesteret i en håndskriftgruppe, der synes at have hørt hjemme i Vestsjælland (Skovkloster), men hvis tekstform måske skal tolkes som hidrørende fra en jysk skriver (i EL håndskrifterne B^{1-4}, i VL $A^{2\cdot3}$, de ældste hss. er Stockh. C 63 fra 1340 og Stockh. C 64 fra slutn. af 1400tallet). Også her er *ællær* ellers gennemført.

Men ved siden af disse former optræder her tillige »sammensatte« former med adverbiet *tho*, og det såvel ved *ællær* som ved *ær* og (for VL's vedkommende i de to nævnte hss.) *æth*. Dette oprindeligt reserverende *tho* synes hurtigt afsvækket, således at en ny konjunktion *ællær tho*, *ær tho* (i enkelte hss. sammenskrevet *ærtho*, *ærthe*, se s. 62) og *æth tho* kan anvendes synonymt med de enkle former. Jf. videre ndf.

Konjunktionen *æth* synes så godt som helt forsvundet i senere sjællandske kilder[10]), og i nutiden kendes kun *eller*, jf. s. 53ff. om *tulletre* osv.

I det *jyske* retsområde er *æth*-formerne i de ældre håndskrifter bevaret overalt, om end man skimter, hvorledes *ællær* også her begynder at trænge ind som konjunktion (i hs. NkS 295,8° fra ca. 1325 dog kun én gang, jf. s. 65). Endnu i håndskrifter[11])

[7]) Ludvig Larsson: Ordförrådet i de älsta islänska handskrifterna. 1891; Anna Holtsmark: Ordforrådet i de ældste norske håndskrifter til ca. 1250. 1955.

[8]) Hertzberg: Glossarium til Norges gamle Love. 144.

[9]) Til det anførte citat fra 1502 kan føjes et eksempel fra 22/3 1504: *oc aldrig sættiæ tro ær loffwen til naaken aff the forrædere* (Geheimeark. Aarsberetn. IV. 314; brevet er skrevet i Småland).

[10]) Jeg skylder Kaj Bom tak for et citat fra ca. 1500 (trykt i Missiver. II. 412): *være opp ath ræte æn met edh læs langhhallm ær x* (ɔ: 10); brevet er skrevet af Else Grifsdatter (Jernskæg).

[11]) Uden for lovhåndskrifterne (der jo nu og da også indeholder andre tekster; Stockh. C 41, i JyL. C^2, således en kogebog og den Abel-Kristofferske forordning, hvor *æth* også forekommer) har jeg ikke foretaget nogen grundig eftersøgning, men kan nævne, at Harpestræng-hs. Stockh. K 48

fra ca. 1500 forekommer *æth*-former. Derefter synes konjunktionen ikke afhjemlet i skrift, før vi i nyere tid får lydskrevne dialekttekster.

Med hensyn til de mange former synes de tryksvage *[ə]* og *[e]*, antagelig også *[-ər]* (med et vokalisk *r*, som kan være udviklet foran vokal) at udgå fra *æth(æ)*; denne reducerede form forekommer allerede i AM 286 fol.: *æ* (s. 67). Ved siden af disse former med foransat *h*: *[hə]*, *[hæ]* og *[hær]* (s. 56), allerede afhjemlet i 1300-tallet: *hethæ*, *hæth* (s. 67); om dette fænomen nærmere nedenfor.

De nuværende trykstærke former, det fynske *[æ·r]* ved siden af *[æ·]*, *[æ·j]* og *[æ·jər]* samt de jyske (med foransat *h*): *[hæjə]* og *[hæjər]* må udgå fra *æthær*, der som anført ovenfor allerede i 1200tallet fremtræder i formen *ær* med regelret svind af *[ð]* i tryksvag stilling og trykstærkt foran *r*.

Formerne med foransat *h*- findes som nævnt allerede i 1300tallet: *hethe*, *hæth* (s. 67), og det er velkendt, hvor vaklende mange skrivere i ældremiddeldansk har været i ortografien netop med hensyn til forlydsartikulationen[12]). Det er dog kun i undtagelsestilfælde, at det protetiske *h* fæstnes. Den nærmeste parallel er *eller* > *heller*. Denne sidste form forekommer vistnok jævnt udbredt over det meste af det jyske område, enten som eneste form eller som sideform til *eller* (og da vistnok altid i disjunktive forbindelser), jf. ovf. s. 57. Formen *heller* (eller *helder*) er afhjemlet i 1400-tallet (s. 67; Kalkar II.206) og ligeså i fornsvensk. Adverbiet *hensammen* (Karl Magnus Krønike, Romantisk Digtn. III.70, jf. Christiern Pedersens Skrifter. V.48: *en sammen*) er endnu bevaret i skånske dialekter (Sv. landsmål. II.9,62,77). Eksempler på skrivernes usikkerhed i tryksvage ord forekommer ret hyppigt. Fra JyL. nogle få eksempler: I.5 (DgL. II.27.6) *æn] hæn* B[17] (Stockh. C 40, ca. 1325, ikke medtaget i variantapparatet); DgL. II.56.4 *æn] hen* (AM 286fol.); jf. s. 56 note: *[hin mæ]*, »end mig« (fra Fjends hrd.). Enkelte skrivere synes usikre også over for trykstærke ord, således Stockh. C 37 (ca. 1350; *all] hal*, *ant] hant*, *æriær] herrier)*, Stockh. C 40 (ca. 1325; *ær] hær*, *antugh] hantigh*, *æruæth] hæruæth*) og E don. var. 3,8 (ca. 1400; *yuær] hyuær*, *oc] hoc*, *vmbotz man] hvmbotz man* (ikke medtaget i variantapparatet)). Ved stednavne forekommer ikke sjældent usikkerhed: 22. oktober 1245 *Halmstad* (for Almsted, Als), 22. marts 1261 *Hæpplæholt*, ofl.

Formen *ætho* med sideformerne *æth tho* og *ær tho* (jf. ovf. under omtalen af EL og VL: *ællær tho*, *ær tho* og *ærtho*, *ærthe*) kan efter det foreliggende naturligst tolkes som en sekundær udvidelse af *æth* (*ær* osv.) med adverbiet *tho*. Brøndum-Nielsen har tænkt sig (Glda. Grammatik. I. § 120 Anm. 1), at *ætho* kunne repræsentere et oprindeligt **eþ-þauh* (medens *æthæ* må gå tilbage til **eþ-þau*, i got. *aiþþau*), og dette er jo teoretisk vel muligt, men da formerne synes senere og konjunktionen i det hele synes tilbøjelig til at »styrke« sig med følgende adverbium (jf. hs. A[1] i EL: *ær ællær*,

vistnok et enkelt sted viser spor af konjunktionen: *Boglosa. thorskræppæ ær ænzæ tungæ;* teksten har her vistnok opr. lydt: .. *thorskræppæ ær oxæ tungæ*, således har det andet Harpestrænghs. NkS, 66,8°: *thorth skræppæ. ællær oxæ tungæ*. Marius Kristensens udg. s. 152.14.

[12]) Jf. Brøndum-Nielsen. Glda. Grammatik. I[2]. 67, II.282, 306ff. med henvisninger; Marius Kristensen i Arkiv. XXV.119ff.

s. 62, og vn. *eða ella*, og sammenlign hermed Jyske Lov III.66 (DgL. II.498.5-6): *of man antugh vm nattæ tithæ æth ællær i lønd far til*), må den rimeligste forklaring være den, at det er det »frie« adverbium *tho*, som er indgået i forbindelsen. Og at dette især synes at høre hjemme i jysk, stemmer jo godt med ordets faste forankring i jysk som indledende »partikel«, oprindeligt altså antydende reservation, men senere med afsvækket betydning og anvendt som såkaldt »interjektion«. Indledende, uden videre svækkelse af trykket – og vel ofte med følgende pause – er ordet jo regelmæssigt udviklet til *to: [to]* eller *[tu]* olgn. Om eksempler henvises til Feilberg.

Tilbage står formen *æthæn* (fra slutn. af 1400tallet) og *æn* (fra 1300tallet og senere), se s. 67. Der synes ikke at være grund til at tvivle på, at vi her har den i det mindre østjyske område (især i disjunktive forbindelser) brugte konjunktion *en, in*[13]). Ganske vist anfører Feilberg i eksemplerne former med palataliseret *n: [ň]*, og lydlukningen i formen *in* kunne også tyde på et oprindeligt *-nn-*, men denne udtale er næppe absolut til hinder for et *æ(thæ)n* som udgangsform. Konjunktionen *end* (der forudsætter et **thænn*, ærnda. *(th)æn)* og vort *æthæn* i disjunktive forbindelser kan nok forklare et lydligt sammenfald af de to ord. Men hvorledes er formen *æ(thæ)n* selv opstået? Den kan vel kun forklares som en af *æth(æ)* afledt form på *-æn*, analog med lignende afledninger, som vi navnlig træffer i mange adverbier. Ved siden af jysk *[æjs]* har vi også *[æjsen]* og *[hæjsen]*, »ellers«, ligeså *langsen, runden, straksen, sidsten(s)* osv.

2. *ællær*. Ordet er oprindeligt et adverbium med betydningen »i andet tilfælde«, således som det også tydeligt fremgår af formen i gotisk *aljaleikos*, »ellers« (egentlig »af anden skikkelse«). Almindeligvis forklares overgangen fra adverbium til konjunktion ud fra de ovenfor anførte forbindelser, ærnda. *æth ællær* og vn. *eða ella*, hvor adverbiet efterhånden skulle have »overflødiggjort« konjunktionen. Dette er jo et ikke ukendt ræsonnement i lignende tilfælde, og muligheden kan vel heller ikke afvises. Måske kan dog »forklaringen« gøres simplere. Vi kan her nøjes med at anføre de ovenfor side 60 og 65 nævnte tilfælde fra Eriks sjællandske Lov og Jyske Lov, hvor det kan være vanskeligt, for ikke at sige umuligt at afgøre, om vi har en konjunktion eller et adverbium. EL (DgL. V.323.7-9): *tha skal han thet dyliæ at han giorthæ ey meræ las æn theræ sæt war mæth loghum. ællær gialdæ scathæn atær.* Om man skal oversætte »i andet tilfælde« eller »eller« kan næppe afgøres. Det samme gælder eksemplet fra JyL (DgL. II.60.1): *Hwa sum wil krauæ arf æth giald æftær annæns døthæ. kummæ han æth hans both. a thretivghænd dagh of the æræ innæn bygd. ællær thæt thing thær æftær ær.* Fra sådanne tilfælde kan »overgangen« være sket. Man kunne indvende, at mulighederne for sammenfald herved er begrænset til at omfatte tilfælde, hvor 1) *ællær* koordinerer sætningsled eller 2) indleder formelt subjektløse (konjunktiviske) sætninger[14]), men disse tilfælde skulle vel være tilstrækkelige som basis. Og for øvrigt er det jo ikke syntaktiske forhold, som er afgørende,

[13]) Til de s. 67 anførte eksempler kan føjes et fra Tåning sogn: *Nede i skoven, der går ned til søen, a véd hverken den hørte til Ladegård end til Dørup, der har været røvere.* Tang Kristensen. Danske Sagn. IV. 514.

[14]) Om koordination med konj. *ællær* jf. Diderichsen: Sætningsbygningen i Skaanske Lov. 70.

men trykforhold. Adverbiet *ællær* må som senere *ellers* have haft fuldtryk, mens konjunktionen *ællær* som *eller* nu normalt må have haft svagtryk. Her er, hvad enten man vil forklare overgangen på den ene eller den anden måde, det springende punkt[15]).

En kendsgerning er det nu, at *ællær* som konjunktion kommer østfra, og fordelingen af de to konjunktioner i ældremiddeldansk tid illustreres ganske godt af Stockh. C 39, som i sin tekst af EL med ganske enkelte undtagelser kun har *ællær*, i sin tekst af VL (omtrent følgende AM 455,12) ca. 70% *ællær* over for ca. 30% *ær (æth)*, men i JyL kun har 15% *ællær* over for 85% *æthæ*. *Ællær* er næsten gennemført i Skånske Lov, kun i enkelte rytmisk lettere forbindelser skimtes endnu *ær* (s. 59). Ordet er tillige her bevaret som adverbium, ligesom det endnu er bevaret, i det mindste i visse stillinger, i skånsk, hallandsk og bornholmsk[16]). I Eriks sjællandske Lov er forholdet omtrent det samme (s. 62), kun ganske få steder er *ær* overleveret. I Valdemars sjællandske Lov er forholdet (i A^1) mellem *ællær* og *ær (tho)* omtrent som 3:1 (ca. 219 *ællær* over for 79 *ær* og 1 *æth*), men i Jyske Lov er forholdet et ganske andet. I håndskrifterne A^1, A^2 og B^1 findes kun *æth* som konjunktion (om den ene mulige undtagelse i A^1 se ovf.), i E (Flensborghs.) langt overvejende *æth* og i I^1 (Stockh. C 39) 5 gange så hyppigt *æth* som *ællær*, jf. videre s. 65ff. – Det turde være klart, at konjunktionen *ællær* her er en novation. Som sideform hertil forekommer i yngre hss. også formerne *heller*, *heldher* (se fx. varianter til DgL. II.325.3 og jf. ovf. s. 67 nederst eksempler fra Stockh. C 43 og AM 447,12° mfl.).

Man kunne vente, at der i det øjeblik adverbiet *ællær* også kunne fungere som konjunktion, måtte være trang til et nyt, særmærket adverbium. Dette synes dog ikke at have været nødvendigt overalt. Som ovenfor nævnt har *eller* begge funktioner i hallandsk, og i skånsk (i formen *älla*) og bornholmsk (*äjlla*, d.v.s. *[æɭa]*) kan *eller* i visse stillinger ligeledes fungere som adverbium. Fra jysk kender jeg fra nutiden kun ét tilfælde, men da eksemplet formentlig stammer fra Marius Kristensen, kan det næppe uden nærmere undersøgelser afvises. Feilberg (IV.127) anfører fra Elsted citatet *lok dɑren, hèlə ka ən gåt sto ò klamər*. – Men i øvrigt synes trangen at have været almindeligt til stede, og vi får da nydannet med det kendte adverbielle suffiks formen *ellers* og med protetisk *h* sideformen *hellers*. Allerede i hs. Stockh. C 39 (ca. 1300) træffer vi formerne *ællærs* (i VL.: C^1) og *ældærs* (i JyL.: I^1), og i senere hss. sideformen *hellers* (fx. DgL. II.19.3 varianter fra B^{11} C^7). Men fra konflukstiden, da *æth(æ)* og *ællær* »kæmpede«, har der også kunnet nydannes adverbier ud fra *æth(æ)*. Jeg har ikke fundet dem i lovhåndskrifterne, men i nutidsjysk og fynsk er de velkendte og vidt udbredte, nemlig former som *[æ·s]*, *[æjs]* og *[hæjs]*, *[æjsən]* og *[hæjsən]*, hvis grundform må være et **æth(æ)s*. Men disse former skal ikke nærmere behandles her.

Den lange vandring er endt. Formålet med undersøgelsen var oprindelig kun dette, at træffe en afgørelse med hensyn til den oprindelige konjunktions normalisering som opslagsord i den jyske ordbog. Den skal normaliseres *ed.*

---

[15]) Jf. også Kock i Arkiv. XXVIII, 187 (med forsøg på tolkning af formen *ællær*).

[16]) Brøndum-Nielsen. Sproglig forfatterbestemmelse. 33 (med henvisninger); Wigforss. Södra Hallands folkmål. 132; Espersen. Bornholmsk Ordbog. 402f.

Fra Institut for jysk sprog- og kulturforskning. Studenter udskriver meddelernes oplysninger på sedler.

TIL JYSK ORDBOGS MEDDELERE

Mange gange er det hændt, at meddelerne til den jyske ordbog har skrevet til os og spurgt, hvad vi gør med de mange oplysninger, de sender os, og om vi har nogen nytte af deres svar. Vi ville gerne, at vi kunne svare hver enkelt, men det er desværre uoverkommeligt for os, dertil er meddelerne for mange og medarbejderstaben for lille.

I stedet vil vi derfor her prøve at forklare lidt om, hvad de mange interessante oplysninger bliver benyttet til.

Det første, der sker, er at det indkomne materiale bliver udskrevet på små sedler og lagt alfabetisk i vore skuffer. Dette arbejde bliver foretaget af studenter, der på denne måde både får kendskab til videnskabeligt arbejde og tjener penge til deres studier.

Fra disse skuffer vil sedlerne blive taget frem igen, når redaktionen af ordbogen om nogle få år skal begynde, for at forsyne redaktørerne med alle nødvendige oplysninger om de jyske ord.

Det er klart, at ordbogen skal indeholde alle de ord, som er specielt jyske og ikke bruges i rigssproget. Men dermed er vi ikke tilfredse. Vi vil også gerne, så vidt det er os muligt, anføre alle fællesord med angivelse af deres udtale, bøjning, brug og betydning i jysk. Som alle ved, kan der på disse punkter tit være store forskelle, ikke blot mellem rigsdansk og jysk, men også mellem de forskellige jyske dialekter indbyrdes. Dette er altså grunden til, at vi så ofte spørger om ganske almindelige ord.

Desværre vil så fyldige oplysninger også gøre ordbogen tykkere og dyrere. Derfor blev der under et af de forberedende redaktionsmøder fornylig udkastet den tanke, at det måske kunne vise sig pladsbesparende at trykke kort i stedet for at opremse alle de sogne, hvor et bestemt ord, en bestemt udtale eller bøjningsform findes. På et kort ønsker man imidlertid klart at kunne se, hvor grænsen mellem fænomenerne går. Det kræver med andre ord endnu fyldigere og præcisere oplysninger end en opremsning.

Spørgsmålet blev da, om ordbogen rådede over eller kunne fremskaffe tilstrækkeligt materiale til sådanne kort. Det blev besluttet at anstille et forsøg, og man ville dertil vælge et problem, som hverken var alt for indviklet eller alt for enkelt. Valget faldt på udtalen af rigssprogets a foran g, altså udtalen af ord som kage, bage, hage, smage o.s.v.

Derefter blev alle skufferne gennemgået og sedlerne fundet frem. Det så i begyndelsen meget lovende ud. Der fandtes oplysninger om udtalen i ca. 300 forskellige sogne, men da disse blev indtegnet på et kort, viste det sig, at der var flere helt tomme områder, og at vi især manglede besked fra grænseområderne.

Så blev spørgsmålet sendt ud, som vore meddelere husker det: Hvorledes udtales i Deres sogn ordene bage, kage og smage? 559 spørgelister udsendtes, og i løbet af en måned havde vi fået de fleste igen og kunne tage fat på at tegne kortet.

Resultatet ses på fig. 1. De vil se, at tegnene fordeler sig pænt over Jylland. Dog er der stadig visse tyndt besatte områder, og skulle nogen kunne hjælpe os med at finde meddelere i de »tomme« sogne, vil vi være meget taknemmelige.

Dog har vi flere meddelere, end kortet viser. Dels er der kun sat et tegn i hvert sogn, selv om vi i nogle tilfælde har mere end en meddeler. Dels har vi desværre ikke kunnet benytte alle svarene. Der viste sig nemlig en kedelig vanskelighed. Indtil 1948 blev å jo i skriftsproget skrevet aa. Denne skrivemåde har en stor del af vore meddelere bevaret. Det har derfor ikke altid været muligt for os at afgøre, om et skrevet aa betyder langt a eller å. I de tilfælde, hvor vi fra omgivende sogne har utvetydige oplysninger om en å-udtale, har vi tolket aa som å. Men i grænsesognene har vi desværre måttet lægge sådanne besvarelser til side. Det er så meget mere beklageligt, som vi netop her har mest brug for nøjagtig oplysning. Vi må derfor bede meddelerne huske altid at skrive å.

En sammenarbejdning af de to kort – vort eget første kort og meddelernes – giver da som resultat det kort, der ses på fig. 2. De kan se, at vi er kommet meget nær vort mål, og vi har grund til at takke vore meddelere for den uvurderlige hjælp, de har givet os.

Dialektkort som dette er ikke noget nyt. De er gennem mange år blevet benyttet af forskningen, og deres opgave er ikke blot at spare plads i en ordbog. Især hvis man har mange at sammenligne med hinanden, kan man hente interessante oplysninger fra dem.

Der er vel næppe nogen, som ikke til tider har spekuleret over forskellene i sproget. Hvordan kan det være, at man mange gange ikke behøver at komme længere

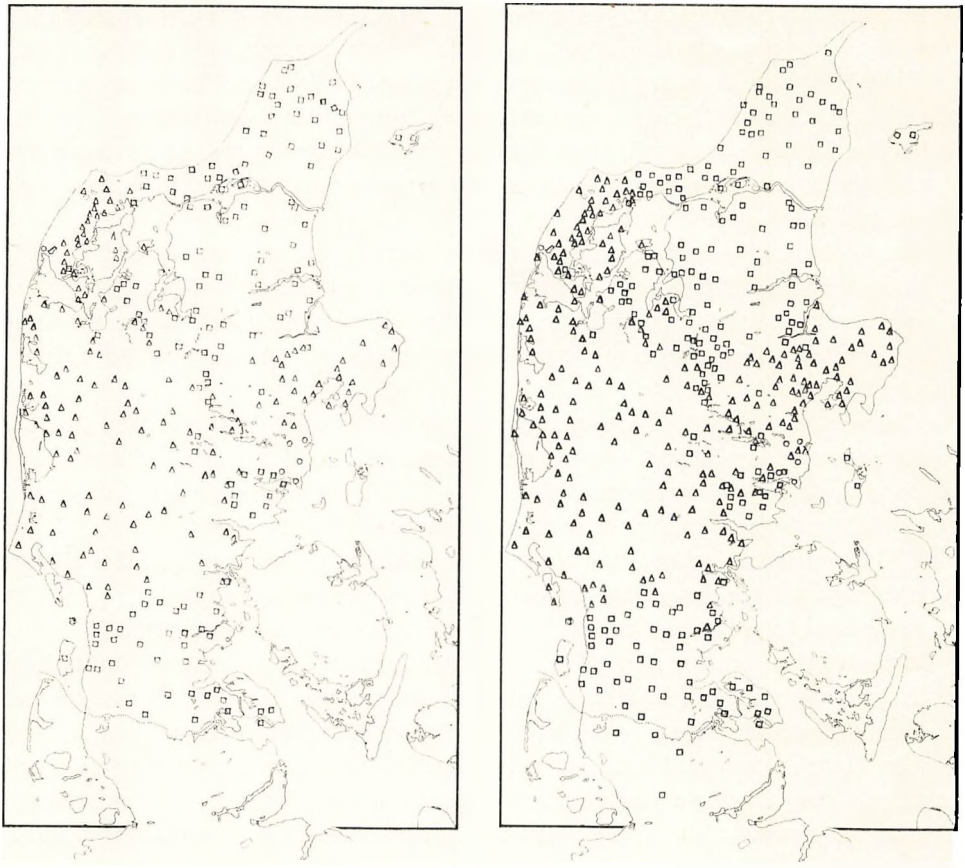

Kort over selvlyden i ordene *bage*, *kage*, *smage* osv. (Firkant □ = *a*; trekant △ = *ä*; cirkel ○ = *o*). Kortet til venstre viser fordelingen ifølge meddelernes oplysninger; på kortet til højre er indtegnet alle oplysninger, som findes i Jysk ordbogs samlinger.

end over sognegrænsen, så er udtalen af visse ord lidt anderledes? Hvordan er disse forskelle opstået? Hvornår og hvorfor er forandringerne sket? Hvorfor går dialektgrænsen netop her og ikke et andet sted?

Den samme mangfoldighed af spørgsmål beskæftiger sprogforskningen sig med, og i sådanne dialektkort henter den ofte stor hjælp, selv om meget endnu er gådefuldt, og svarene heller ikke behøver at være de samme hver gang. Årsagerne til dialektgrænser og udtaleforskelle kan udmærket godt være forskellige til forskellige tider og forskellige steder.

Ser vi på det foreliggende kort, ser vi en meget skarp grænse mellem udtalen *[ka·q]* i Hanherrederne og udtalen *[kä·q]* i Thy. Mange andre kort viser en dialektgrænse samme sted. Her har der i gammel tid været en naturgrænse, skabt af Lund fjord. Menneskene på begge sider af denne fjord har ikke haft megen forbindelse med hinanden og har derfor ikke sprogligt påvirket hinanden i ældre tid. Og selv

om fjorden nu er inddæmmet og til dels opdyrket, er dialektgrænsen vedblevet at bestå til i dag.

I Sønderjylland er grænsen mellem *[a·]* og *[å·]* også ret skarp, og også her viser andre kort en grænse på omtrent samme sted. Her kan man på tilsvarende måde finde årsagen i en meget gammel naturgrænse, der er blevet fortsat som politisk grænse, nemlig den gamle grænse mellem hertugdømmerne og kongeriget.

Vestjyllands flade hedeegne har udgjort en naturlig enhed med et sprog uden store forskelle, og i de her omhandlede ord er udtalen over alt den samme *[kå·q]*.

Derimod danner Østjylland ikke på samme måde en geografisk enhed. På den anden side er der heller ikke nogen steder virkelige naturhindringer og heller ingen indgribende politiske grænser. Tilsvarende ser vi da på dette kort ingen klar grænselinie mellem udtalerne *[ka·q]* og *[kå·q]*. Der foregår her en kamp mellem de to udtaler, og *[ka·q] [ba·q]* går i vore dage langsomt af med sejren. I mange sogne, hvor udtalen i gamle dage var med å, fortæller vore meddelere os nu, at den er a. Ofte er forandringen sket i den sidste generation.

Dette bringer os over til spørgsmålet om, hvordan forandringerne sker. Dette er stadig et stort diskussionsspørgsmål, men vi skal her pege på to sandsynlige veje, som dog i nogen grad kan være sammenblandet.

Den ene er en ganske langsom og gradvis forandring, som knapt bemærkes af de talende selv. I tidens løb opsummeres de små forandringer, til man en dag har en anden lyd. I det her foreliggende tilfælde har man udtalt et a med mere og mere rundede læber, til det blev et å. Derved er det blevet stående i Vestjylland, dog således, at rundingen er stærkere i den østlige del end i den vestlige. Men i et lille område i Østjylland, nord for Horsens fjord har man fortsat denne vane, således at udtalen der nu næsten er o. Dog ikke helt; flere af vore meddelere skriver først o, men gør dernæst opmærksom på, at lyden er en mellemting mellem o og å.

Denne form for udtaleændring har karakter af en lydlov, d.v.s. ændringen finder sted undtagelsesløst, når vedkommende lyd udtales under disse bestemte forhold. I dette tilfælde er langt a altså altid blevet til å foran g.

Den anden vej er den direkte efterligning. Man søger mere eller mindre bevidst at tale som ens naboer taler. I så tilfælde behøver udtaleændringen ikke at være undtagelsesløs. Man kan have observeret, at ens nabo siger *[ba·q]* og *[ka·q]*, og siger derfor selv det samme, men man har overhørt, at han også siger *[ha·q]* og *[sma·q]*, og derfor fortsætter man at udtale disse ord med å som man er vant til.

Dette sidste har vore meddelere sendt os mange vidnesbyrd om fra de sogne, hvor kampen for øjeblikket står mellem a og å. F.eks. skriver meddeleren fra Balle sogn: bag, smag, men både kag og kåg; fra Sejling: bååg, Kååg, men smaag; fra Vellev: *[bå·q]*, *[små·q]* men *[ka·q]*; fra Asmild: *[ba·q]* men *[kå·q]* eller *[ka·q]*; fra Nr. Årslev: smååg, kååg, men baag eller bååg; fra Hørning: smååg, men baag, kaag; fra Skanderup: *[bå·q]*, *[små·q]* men *[ka·q]*; fra Vrads: baeg, smaeg, men kååg; fra Hornborg: bååg, men kaag; fra Harboøre: bååg, men kååg (ældre) og kaag (yngre).

Efterhånden vil dog den slags uregelmæssigheder forsvinde, når man stadig lytter til naboen, og den dag det er sket, vil forandringen også i disse sogne se ud som en lydlov. Det er nok sandsynligt at udtalen med å i gamle dage ikke alle vegne er opkommet gradvis, men i mange egne må være indkommet ved efterligning. Det er sket for længe siden, og det har vi ingen muligheder for at finde ud af nu.

Hvis det er tilfældet, må udtalen med å altså tidligere have været den »fornemste«. I vore dage er det klart, at det er udtalen med a, der er den sejrende i grænseområderne, og det er sikkert, fordi det er rigssprogets form. Men det er ikke altid så let at se, hvorfor den ene udtale vinder over den anden.

Men den jyske ordbogs meddelere vil af alt dette kunne forstå, hvor værdifulde deres oplysninger er for os og for sprogforskningen i det hele taget. Selv den mindste ting vil kunne få betydning for os og være os til hjælp i vore forsøg på at finde svarene på de spørgsmål forskningen er så fuld af.

De vil også kunne forstå, hvorfor vi lægger vægt på nøjagtige oplysninger. Det er ikke nok for os at vide, at »man« siger sådan og sådan »på Vejleegnen« eller »i Salling«. Det er til ringe hjælp, når man vil fastlægge en grænse eller skaffe rede på forskellene mellem de ældres og de yngres udtale. Vi må derfor bede Dem altid huske at oplyse os om i hvilket sogn, gerne i hvilken del af et sogn, et ord eller en udtale er blevet brugt. Ligeledes vil vi gerne vide, om ordet er almindeligt eller sjældent, og om det hører hjemme i de ældres eller i de yngres sprog.

Med venlig hilsen.

K. Ringgaard.

SEMINARIELÆRER JOHANNES KABEL

f. 28. 11. 1879, d. 4. 6. 1959

Det er et rigt og virksomt menneskeliv, der er afsluttet med seminarielærer Kabels død. Når han skal mindes på dette sted, er det, fordi han har givet et omfattende og værdifuldt bidrag til dialektforskningen. Hans arbejde på dette felt hører væsentlig hjemme i hans otium, efter at han havde afsluttet sin virksomhed i skolens tjeneste, der kom til at strække sig over mere end 50 år.

Fra sin fødegård på Holmsland kom Kabel i 18 års alderen – i lighed med så mange andre begavede bondesønner – på Staby Højskole for at uddanne sig til vinterlærer, og i de følgende år virkede han forskellige steder i Vestjylland som vinterlærer og biskolelærer. Efter at have taget lærereksamen fra Gedved Seminarium havde han forskellige ansættelser i folkeskolen og ved realskolen, sidst ved Ribe Borgerskole. Her blev man snart opmærksom på hans fremragende evner som lærer, fagligt og pædagogisk, og 1908 blev han ansat som lærer ved Ribe Seminarium, med fagene fysik og matematik – senere tillige i pædagogik, og på Ribe Seminarium (fra 1918 statsseminarium) fik han sin egentlige livsgerning.

Kabel var som skabt til at være lærer og vejleder for unge vordende lærere og lærerinder. Med sin klare forstand og sin jævne, letfattelige fremstillingsform kunne han både byde de begavede af eleverne opgaver, der kaldte på deres evner, og få de svage med. Og både i timerne og i fristunderne lyste hans milde menneskelighed og uimodståelige jyske lune over fællesskabet på seminariet. Også efter at han i 1947 havde taget sin afsked, fortsatte han en række år med lidt undervisning på det seminarium, han elskede så højt. Og nævnes bør det også, at hans praktiske sans, akkuratesse og solide dømmekraft gjorde ham til en værdifuld medhjælp og rådgiver for de skiftende forstandere, sidst den, der skriver disse linier.

I videre kredse i seminarieverdenen gjorde Kabel en betydelig indsats, både i organisationsarbejdet og som tilkaldt sagkyndig i forskellige forhandlinger om læ-

reruddannelsens problemer, således især som deltager i arbejdet på den praktiske gennemførelse af seminarieloven af 1930. Som påskønnelse af denne indsats blev han udnævnt til ridder af Danebrog.

Kabel havde en vid horisont og var levende med i folkeligt og kristeligt arbejde. Han bevarede stedse trofast kontakten med sin hjemstavn. Det var en af hans store glæder, i sommerferien at kunne færdes i de fra barndommen og ungdommen kendte omgivelser og at kunne høre og tale hjemegnens mål. Han havde derfor betydelige forudsætninger for det arbejde, han med så stor glæde og interesse syslede med i sit otium: at indsamle og optegne dialektord fra sin hjemstavn, Nysogn på Holmsland. Hans flittige samlerarbejde strakte sig fra o. 1950 og omtrent til hans død. I løbet af disse år tilvejebragte han en seddelsamling på i alt godt 3000 numre, en smuk præstation af en aldrende mand. Tillige har han været fast meddeler til Institut for jysk Sprog- og Kulturforskning og besvarer af instituttets spørgelister. Det, som han her har ydet, har sin forudsætning i hans sporsans, hans evne til tale med mennesker og lytte til dem, og hans fine øre for sprogets nuancer.

Der er således god grund til at mindes denne dygtige og elskelige mand. Mest for dem, der har kendt ham personlig. Det var en berigelse at omgås ham og en ære at eje hans venskab.

Svend Mogensen.

Fig. 1. Værtshusscene. Rygning af lange lerpiber. Læg mærke til reporteren under bordet. Træsnit fra Kiøbenhavns Aften-Post 1776.

JOHAN ADOLPH RØMERS TOBAKSPIBEFABRIK I NØRRESUNDBY

med et udsyn over tobaksrygningens og pibemageriets historie i Danmark indtil c. 1800.

Af Johannes E. Tang Kristensen.

I. TOBAKSRYGNINGENS OG PIBEMAGERIETS HISTORIE

Tobakspiben er næsten lige så gammel som brugen af tobak, og rygning af pibe er i Europa den ældste af rygeformerne.

Pibens form og det materiale, den har været lavet af, har været stærkt varierende til forskellige tider og i forskellige lande. Det er vist ikke for meget sagt, at alle stoffer, som på forhånd kunne tænkes anvendelige, har været prøvet til pibefremstilling, såsom sten af forskellig slags, ler, metal, porcellæn, merskum, glas og først og fremmest træ af alle mulige sorter. De stoffer, som har vist sig mindst egnet, er man gået hurtigt bort fra.

Det var piben af brændt ler, der blev den alt overvejende i Europa i tiden fra tobakkens tilsynekomst omkring år 1600 til et stykke ind i 1800 årene.

Den fremstilledes af finere lersorter. Særlig brugbart var det såkaldte pibeler – en lerart, der den dag i dag benyttes i pottemagerindustrien.

Betegnelsen for denne art pibe i piberygningens første 200 år var simpelt hen *tobakspibe* eller *lerpibe*. Ved siden heraf fandtes betegnelser, der hentydede til de forskellige lerpibers udseende og størrelse, såsom *pavepibe, kejserpibe, kongepibe, bondepibe* osv.

Ordet *kridtpibe,* som betegnelse for lerpibe, dukkede først frem herhjemme henimod 1813, da andre pibesorter var blevet gængse. Det ses første gang på tryk i Christian Molbechs Danske Haand-Ordbog, 1813, dog ikke som opslagsord, men under ordet Leerpibe står S. (ɔ: se) Kridpibe. Samme henvisning til kridtpiben har han i Dansk Ordbog. I. 1833.

Forbilledet for den europæiske lerpibe var den indianske, men hvem der første gang har bragt den til Europa lader sig ikke påvise. Nogle mener Columbus og hans mænd, andre, at det er søfarende englændere, der har bragt tobakken og piben med hjem til det gamle England.

Hvor om alting er, er det englænderen sir Walter Raleigh, der fremfor nogen anden er gået over i historien som tobakkens og ganske særlig som tobaksrygningens første pioner, og det var i England, at tobaksrygningen først vandt udbredelse.

De engelske pottemagere i London og andre havnebyer påbegyndte omgående fabrikation af piber, og efterhånden blev denne industri betydelig. I engelske museer findes piber med engelsk fabrikationsmærke fra ca. år 1600, og det vides, at der i 1619 var et pibemagerlaug i London. Der kan derfor ikke være tvivl om, at rygningen allerede ved århundredets begyndelse havde nået en ikke ringe udbredelse dér.

Rygningens udbredelse udover Englands grænser til det europæiske fastland skulle i første omgang skyldes engelske studerende i universitetsbyen Leiden, og det berettes, at man her allerede i 1590 så disse ryge på tobakspiber.

Hollænderne tog hurtigt ved lære, og omkring 1610 var tobak og piber en stor handelsvare i Holland.

En del engelske pibemagere var under Jacob den Førstes religionsforfølgelse rejst til Holland, hvor de fortsatte deres virksomhed i den gamle pottemagerby Gouda. Efterhånden blev alle Goudas indbyggere optaget af pibemageriet.

Mestrene blev velhavende folk, og for at sikre deres fag og fremtid stiftede de et laug. Dog måtte englænderne ikke optages som laugsbrødre. Det blev endvidere besluttet, at hver af mestrene skulle forsyne deres piber med et særligt mærke. En af byens gæstgivergårde var tillige mestrenes gildehus. Her hang på væggen en sort tavle, på hvilken samtlige mestres mærker var malede på runde hvide skilte. I 1665 var der 80 laugsmestre, og et lille hundrede år efter var antallet steget til 374. Når man er vidende om, at hver mester beskæftigede c. 10 mand, og at yderligere et stort antal mennesker var beskæftiget med forarbejdning af tønder,

Fig. 2. Rygning af bonde- eller halvskillingspibe af engelsk form. Træsnit fra »Det menneskelige Livs Flugt eller Døde-Dands«. 1762.

kasser, kurve og meget andet, så kan man forstå, at ikke få tusinde mennesker har været beskæftiget ved pibefabrikationen – ja, at så at sige alle Goudas indbyggere direkte eller indirekte har fået deres udkomme derved.

I de europæiske landes indre, hvor samkvemmet med fremmede folkeslag i fredstider var forholdvis ringe, var det især krigene, som virkede befordrende på nye skikke og sæders udbredelse. For tobaksrygningens udbredelse blev navnlig Trediveårskrigen (1618–48) af betydning. Engelske og hollandske tropper bragte skikken til Tyskland. I årene 1620 og 22 så man første gang engelske og hollandske tropper ryge i Sachsen og i Sydtyskland, og kort efter havde tobaksrygningen bredt sig til Tillys og Wallensteins lejre.

Hvornår tobakken første gang er kommet til Danmark vides ikke, men der er meget, der taler for, at det er sket i Christian IV's regeringstid omkring år 1600. Det er sandsynligt, at det er sket ad søvejen, og at søkøbstæderne først har lært tobaksrygningen at kende.

Det er i Helsingør, sundtoldens brogede skipperby, at skikken først lader sig påvise, idet der 1606 i skiftet efter Anne Dirik Pipers findes optegnet et dusin tobakspiber, vurderet til ½ mark. 1616 figurerer blandt fribytteren Thomas Tueckers efterladte gods i samme by et bundt »Tabacke« på 4½ pund à 1½ rm. samt et bundt dito på 5 pund à 1 rm., og 1620 fandtes i boet efter Johan Thor Møller ikke mindre end 12 dusin tobakspiber[1]).

Tobakkens første spor i Norge møder man ret betegnende i Bergen, landets mægtigste søstad, blandt hvis indbyggere en mand Anthonius med tilnavnet »Tobakspiben« omtales i årene 1612–14[2]).

Den egentlige udbredelse af tobaksrygningen her i Danmark er sket i kejserkrigens og svenskekrigenes tid, idet de invaderende hære har bragt skikken med syd fra.

I Øresunds toldrulle for 1611 nævnes tobak ikke, men 1627 forekommer den i vejebodsregistrene fra Tønning, og der blev da vejet 14½ pund tobak. 1630 blev der vejet 61 pund tobak. 1642 111 pund, 1646 70 pund, 1651 3742½ pund og i 1673 39000 pund.

Dette viser, at indførslen af tobak voksede »som en rullende lavine, og tobaksnydelsen trængte frem som en rivende strøm, der ingen hindringer kendte«[3]).

Christian IV, hvis søster Anna var gift med den navnkundige tobaksfjende Jacob den Første af England, har sikkert været under dennes indflydelse, hvilket visse træk i udviklingen tyder på. Fortørnet over rygningen i skibene, hvilket jo også rummede en vis fare på grund af letfængeligt materiale, forbød han i 1619 at

[1]) Jørgen Olrik: Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden. 1903–04, s. 102, 107, 133, 138.

[2]) Norsk Magasin, udg. af N. Nicolajsen, II, s. 283.

[3]) C. Nyrop: Danmarks Kridtpibefabrikation. (Særtryk af Nationaløkonomisk Tidsskrift). 1881, s. 9.

Fig. 3. Rygning af lang lerpibe af hollandsk form. Træsnit fra kistebillede fra ca. 1800.

have tobak med ombord i norske skibe. En lignende bestemmelse kom 6 år senere for danske skibe. I 1632 gik han et skridt videre og forbød al indførsel og handel med tobak i Norge, »da han havde erfaret den store skade, som tobaksdrikken undersåtterne udi vort rige Norge tilføjer«. I Danmark kom der aldrig noget forbud mod handel af tobak, men til gengæld sattes tolden meget op. I 1643 ophævedes atter forbudet i Norge og erstattedes her med en lignende høj told som i Danmark. Forinden synes rygeforbudet for skibene at være trukket tilbage, idet kongen i 1640 egenhændigt tilskriver marinebestyreren Corfitz Ulfeldt »i tide at tænke på tobak til det norske folk på flåden, som næppeligen længe skal kunne uden det tøj forblive sunde. De tage det gerne an for frokosten«. De gennemgå-

ende strengere forbud overfor tobakken i Norge end i Danmark kunne tyde på, at nordmændene har været mere hengivne til tobak end danskerne.

Den høje told befordrede kun et overvældende smugleri, og toldsatserne måtte derfor efterhånden nedsættes betydeligt[4]).

Tobaksrygningen, eller som man til at begynde med udtrykte det »tobaksdrikning«, bredte sig først til de lavere befolkningslag, hvorimod det i dannede kredse ikke hørte til god tone at hengive sig til tobakkens nydelser.

Det er ikke så forfærdelig mange kilder, man har at øse af, når man vil vide noget om tobak og piber fra rygningens første 100 år, men de kilder, man har, giver dog visse oplysninger om rygningens fremtrængen og virkninger rundt om i landet.

I Aalborg har tobaksrygningen fået indpas før 1638, i hvilket år Morten Borthus, købmand der i byen, ved bevilling af 30/8 1638 fik eneret til at sælge tobak og tobakspiber. Han fremfører i sit andragende som motiv »at der i Aalborg findes en hel hob personer, som i kældere drive salg af øl og tobak, mere til uskikkelighed end til gavn og profit, medens en god mand, når han vil have god tobak ikke kan få det«[5]).

Af Kjær herreds og Aalborg tingbøger for 1646 og 1650 fremgår det, at bønderne i det sydlige Vendsyssel er begyndt at ryge tobak[6]).

I Ribe tingbog for 1641 tales der om »at stikke an en pibe tobak«[7]).

I indberetninger fra Ribe om svenskekrigene 1643–45 og 1657–60 forekommer følgende vedrørende rygning: fordrocken hos mig udi toback; 1/2 pd. toback 3 mk; for tobackes piber 8 sk; øl, toback og piber erklærer han ikke at kunne holde regning med; øl og toback den hele dag 3 mk. 8 sk.[8]).

I en indkvarteringsordinants fra 1645 pålægges det officererne af hensyn til mulig brandfare om aftenen at visitere rytternes kvarter »at værterne ikke over tiden molesteris eller i nogen fare gerådes af ild eller tobaksdrikken«[9]).

For at opstramme soldaterne, som under Københavns belejring 1658 tog så hård en tørn, betænktes de flere gange med tobak, uddelt i alenvis. 500 mand af det Schachske regiment modtog således i alt 1500 alen – 3 alen pr. mand – vejende 360 pund[10]).

Under den Skånske krig var hungeren efter tobak så stærk, at soldaterne tilbyttede sig den for brød hos fjendens forposter[11]).

C. F. Engelstoft beretter i Odense by's historie: »Tobak og piber hører til de

[4]) Samme, s. 11. Paul Molde: Tobakken. 1941, s. 59 f.
[5]) Jydske Registre IX fol. 318, 30. Aug. 1638, samt indlæg til registre og henlagte sager 1638 for 3. juli (Rigsarkivet).
[6]) Samlinger til jysk Historie og Topografi, 4. rk., I, s. 342.
[7]) Samme, VI, 1876–77, s. 172–73.
[8]) Ribe Skoleprogram 1836, s. 14,76; 1838, s. 34,41.
[9]) Arent Berntsen: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed. 1656, s. 644.
[10]) Militære afregninger VII, 15 (Rigsarkivet).
[11]) G. L. Baden: Smaa Afhandlinger og Bemærkninger. 1821, I, s. 340.

ting, der sent fandt indgang, der findes ikke en eneste pibe i nogen borgers bo, men enkelte af købmændene havde dog fra 1653 tobak og piber tilfals, navnlig de sidste i sådan mængde, at en havde 6 gros, altså vistnok hollandske kridtpiber, andetsteds var tobaksrygningen i fuld gang, såsom i Ribe ved 1640, men i Odense må denne nydelse dog kun have været i sin første begyndelse, inden svenskekrigene gav stødet til dens almindelige udbredelse. Tobaksdåsen spores aldeles ikke«[12]).

Om rygningens udbredelse i andre egne af Fyn gives oplysninger i indberetninger, væsentligst om svenskekrigen 1657–60, til historikeren Vedel Simonsen.

Norup sogn: Den svenske armé bestod for resten ikke at lutter indfødte, der fulgte også adskillige æventyrere fra andre lande med, og det ikke blot tyskere og polakker, men også schweizere. Røgtobakkens brug hertillands synes før brandenburgernes og polakkernes ankomst at have været aldeles ukendt. Men eksemplet smittede snart, hvilket ses af Chr. Simon Paullis afhandling 1665 »De abusu Tabaci Americanorum veteri et herba The Asiaticorum in Europa novo«[13]).

Frørup sogn: I indberetning om kaldets indkomster i 1690 beklager præsten sig over, »at der nu på nogle få års tid har været fire gange ild i hans nabos en rytterbondes gård, og at ilden den første gang opkom af en tændt tobakspibe, som en bondedreng ikke vidste bedre at forvare[14]).

Haarslev sogn: Endelig har man også om polakkerne, eller som de her kaldtes taterne, traditionelle spor her i sognet, de skulle således først have indført tobaksrygning her i landet, og fruentimmerne var blevet ganske bange, da de første gang så det, idet de troede, de havde ild i munden[15]).

Vigerslev sogn: Om polakkerne (de polske hjælpetropper) fortælles forresten også i dette sogn, at de havde indført tobaksrygning her i landet, og at de gjorde selv deres piber af ler med en kort stilk fra hovedet, brændte dem i ovnen og gjorde futteraler af træ til at gemme dem i[16]).

Størst modstand mødte tobakken i kirkelige kredse, idet det for eks. 1637 fremdrages som en graverende beskyldning mod den Thisted skolemester, at han var »befunden genegen til daglig brændevin, drik og snoptubach«, ligesom han ej alene havde »drukket« tobak i skolen, men tillige »gangit om« og tilbudt det »andre at ville meddele«. Forhørte om disse punkter kunne skolebørnene – som sandhed bød – ingenlunde benægte, »at ofte at være sket«[17]).

Uden videre indordnes tobakken side om side med anden udsvævelse. 1676 blev det således forbudt latinskoledrengene i Frederiksborg at være i borgernes

---

[12]) C. T. Engelstoft: Odense Bys Historie. 2. udg. 1880, s. 221.
[13]) Fynsk Hjemstavn 1935, s. 170.
[14]) Samme, s. 170.
[15]) Vedel Simonsen: Bidrag til den fyenske Kongeborg Rugaards Historie. 1844, II, anden afdeling, s. 64.
[16]) Samme. 1844, II, anden afdeling, s. 74.
[17]) Kirkehistoriske Samlinger, 4. rk., II, s. 760.

huse »til dobbel og korteleg eller anden spil, til øl, brændevin og tobak-drik eller nogen anden uterlighed«[18]).

Men til trods for, at den nye mode af modstanderne uden videre anbragtes i lasternes lave selskab, bukkede præster og pædagoger dog under i forfærdelig mængde. Bøger og piber forliges alt for godt.

Hans velærværdighed Bendix Sørensen blev i 1650 afsat fra sit embede i Holme; en af årsagerne var hans »umådelige drikken tobak«, og et af de fæle punkter i hans synderegister var »at han en aften var kommet ind til en kaldsfælle i Aarhus, havde sat sig ned, taget tobak af sin lomme, skåret den og drukket sig to piber fulde«[19]).

Til et gravøl i Skjoldelev præstegård blev der 1664 indkøbt 2 dusin piber til ialt 8 skilling, 1670 til et barselgilde sammesteds både gult og sort »thubach« samt påny 2 dusin piber[20]).

De forbud landemoderne i Roskilde 1670, i Viborg 1685 – udstedte mod gejstliges tobakssmøgen understregede yderligere det håbløse i at stritte imod.

1686 lod bispen i Viborg præsterne erindre, »at som de hører meget ilde, fordi de udi offentlige bryllupper og værtskaber af en ful vane smøger tobak ligesom bønder og andre gemene folk, som ikke en hæderlig præstemand, der skulle være et eksempel for andre, vel egner og anstår, så skal samtlige præster her i stiftet alvorligen være påmindte, at de sig fra sligt udi offentligt samkvem entholder, medmindre de for sådan forargelse offentlig til provstemødet vil mulkteres«[21]).

Efterhånden som piberygningen bredte sig, skabtes et større og større behov for piber, og når man samtidig betænker hvor uholdbare lerpiberne var, så forstår man, at det var store mængder, der var brug for. I 1796 regnede man med, at hver person årligt brugte eet til fire dusin[22]).

Spørgsmålet er nu, hvor fik man piberne fra? Hertil kan svares, at så længe Danmark ikke selv havde nogen pibeproduktion, måtte alt indføres fra udlandet – først fra England, senere også fra Holland, hvor pibeproduktionen efterhånden var af en så god kvalitet, at den næsten erobrede markedet. Også fra andre lande indførtes piber, blandt andet fra Norge.

De jordfund af lerpiber, der gøres i og omkring vore ældste købstæder, viser da også, at de ældste er af engelsk og de yngre væsentligst af hollandsk fabrikat.

Som i andre lande, hvor tobakken gik sin sejersgang, og tobaksindustrier opstod, således formede forholdene sig også her i landet.

---

[18]) F. P. L. Dahl: Hist. Efterretninger om den kgl. lærde Skole ved Frederiksborg. 1836, I, bilag s. XVI.

[19]) Danske Folkemaal 1942, årg. 13, s. 67.

[20]) C. Nyrop: Danm.s Kridtp. 1881, s. 10.

[21]) Samlinger til jysk Historie og Topografi, II, 1868–69, s. 9.

[22]) Fr. Thaarup: Archiv for Statistik. 1795–96, I, s. 118.

Den første danske pibemager, som nævnes, døde 1655 i Helsingør,[23]) men den første tobakspibefabrik, som man med sikkerhed kender lidt til, blev anlagt af Claus Bonnix 1672 på Christianshavn. Den har ikke været særlig levedygtig, idet den blev nedlagt få år efter c. 1675[24]).

Man skal imidlertid helt frem til midten af 1700årene før nogen pibeindustri af betydning opstod. Man var på den tid kommet til den anskuelse, at hvis man selv delvis kunne producere det, der blev indført, kunne man spare mange penge for landet. På så at sige alle områder søgte man at fremelske dansk produktion, ja, så stærkt lå det tiden på sinde, at et reskript af 13. april 1753 pålagde landets præster at formane deres tilhørere til på enhver måde at fremme de indenlandske fabrikkers opkomst[52]).

Den indsats, der blev gjort for at fremme brugen af danske tobakspiber, giver sig tydeligst udtryk i den fejde, der omkring 1795 udkæmpedes mellem skribenten, kaptajn Werner H. F. Abrahamsen, urtekræmmernes oldermand J. C. Friborg og statistikeren Fr. Thaarup i månedsskriftet »Minerva« og »Archiv for Statistik«.

Det, der gav anledning til denne fejde, var en af kaptajn W. H. F. Abrahamsen i »Minerva« (1794, III, s. 80–86) skrevet artikel, der gik ud på at anbefale Københavns pibefabriks produkter, idet nemlig indehaveren af denne fabrik Johan Casse annoncerede, at han havde forråd af »Pave-, Kejser-, Konge-, lange Mål- og Bønderpiber af lige godhed med de hollandske og til lige så billig pris«. Kaptajn Abrahamsen udtrykte i artiklen sin harme over de mange penge, der gik ud af landet for tobakspiber – efter hans regnestykker to tønder guld. Han anslog det årlige pibeforbrug her i landet til 800.000 dusin, nemlig 2 dusin for hver ryger, og disses antal satte han til 400 000. Imod denne artikel optrådte urtekræmmernes oldermand J. C. Friborg, der reducerede de 800 000 til 500 000, for hvilke der højt regnet kun udgik c. 50 000 rdl. af landet, og Fr. Thaarup reducerede tallene yderligere. Han skriver: næppe udgår 10 000 rdl. af landet for hollandske piber, når man gør regningen rigtig[26]).

Fra 1740 til henimod 1800 opstod i København og provinsen adskillige pibefabrikker med kortere eller længere levetid.

Den produktion, der således opstod, forårsagede, at indførslen af udenlandske piber formindskedes. Men trods de største anstrengelser for at fremstille kvalitetsmæssigt gode varer, var det uhyre vanskeligt at konkurrere med den udenlandske produktion, især den hollandske, der på grund af sin gode kvalitet og mange varierende sorter i størrelse og udseende, var blevet indarbejdet på markedet.

---

[23]) Jørgen Olrik: Borgerlige Hjem i Helsingør. 1903–04, s. 133. Fra Arkiv og Museum II, 1903–05, s. 100.

[24]) C. Nyrop: Danm.s Kridtp. 1881, s. 10.

[25]) Samme, s. 13.

[26]) Samme, s. 36.

Den hjemlige produktion havde derfor gennemgående vanskeligt ved at klare sig, og af den årsag skred man et par gange til indgreb fra statsmagtens side, idet man fra 1751–56 forbød indførsel af tobakspiber til København og fra 1759–68 indførsel af tobakspiber til København, Sjælland og Bornholm. Disse forbud kunne i længden ikke opretholdes, hvorefter de hollandske piber atter strømmede ind i landet[27]).

Som eksempel på en købstads ind- og udførsel af piber omkring midten af 1700tallet kan anføres de oplysninger hospitalsforstander i Helsingør Christian Magnus Olrik giver herom i sin bog »Afhandling om Aalborgs Handel, i 1769 kronet af Det kongelige danske Landhusholdningsselskab«. Bogen udkom 1773. Det hedder heri blandt andet: Til Aalborg er der fra Helsingør indført 3 tønder tobakspiber à 4 rdlr. 3 mark, til Stubbekøbing er med en jagt af Ærøskøbing udført 3 tdr. à 12 rdlr. Fra Christiania er indført 3 kasser og 120 gros af værdi omtrent 60 rdlr. Fra Drammen er til Aalborg indført 19 gros tobakspiber til en værdi af 40 rdlr. Fra England er til Aalborg indført tobakspiber til en værdi af 14 rdlr. og fra Holland for 45 rdlr. 3 mark 2 sk.

Tobakspibefabrikker i Danmark, Norge og Hertugdømmerne.

Danmark.

København.

Claus Bonnix fik i 1672 10 års eneret på at brænde tobakspiber i Danmark og Norge. Fabrikken, der var anlagt på Christianshavn, ophørte c. 1675[28]).

Niels Eriksen, borger i København, fik 12. januar 1746 eneret på i København og i Sjællands stift at have en tobakspibefabrik, men den kom næppe i gang[29]).

Burton-Ferslev fabrikken på Christianshavn. Englænderen Salomon Burton fik 1747 privilegium til anlæggelse af en pibefabrik. 1749 ansøgte han om indførselsforbud for Sjælland og omliggende provinser eller højere told. Toldforhøjelsen blev imødekommet for piber, der indførtes til København og Sjælland. Privilegiet blev 1751 fornyet for Burton og Peter Appleby i forening. 1751 gik den forhøjede indførselstold over til indførselsforbud. 1752 blev fabrikken overdraget til overkrigskommissær Alexander Ross og lotteriinspektør Jonas Collin. 1756 blev indførselsforbudet igen ophævet. Collin solgte sin andel til lotterikollektør Severin Ferslev. Ross trådte fra i 1758. 1759 atter indførselsforbud for København, Sjælland og Bornholm, men en toldforordning ophævede den igen 1768. 1764 ophørte virksomheden[30]).

---

[27]) Samme, s. 21,23.
[28]) Samme, s. 10–11.
[29]) Danske Museer 1952, s. 45.
[30]) C. Nyrop: Danm.s Kridtp. s. 13. f. Danske Museer 1952, s. 45–46.

Urtekræmmernes fabrik på Christianshavn fik privilegium 8. marts 1762. Mester var Johan Cornelius Rømer, derefter Ernst Frankenstein. Fabrikken solgtes 1775 til vognmand Ole Josephsen[31]).

Johan Cornelius Rømers fabrik udenfor Vesterport fik privilegium 4. juni 1764[32]).

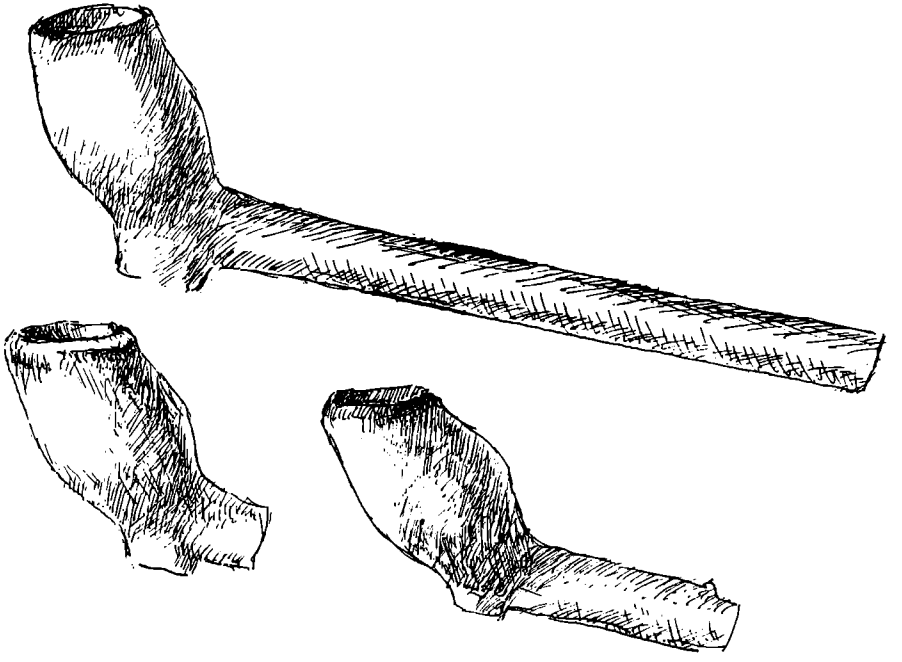

Fig. 4. Lerpiber af engelsk form fra ca. 1650–1700. Den med det længste rør er fisket op af Limfjorden udfor Aalborg. De andre er jordfundne piber fra Nørresundby. Tegning af Renal Bache.

Ernst Frankensteins fabrik i Lille Amagergade på Christianshavn fik privilegium 15. april 1768. Ophørte 1773[33]).

Københavns Tobakspibefabrik i St. Kongensgade nr. 65. Anlagt 1791 af urtekræmmer *Johan Casse*[34]).

Odense.

Peter Christiansen Smith søgte 1753 om at få en pibefabrik i gang i Odense. Han ville bruge bornholmsk ler[35]).

---

[31]) C. Nyrop: Danm.s Kridtp. s. 31.
[32]) Samme, s. 33. Danske Museer 1952, s. 46.
[33]) C. Nyrop: Danm.s Kridtp. s. 34. Danske Museer 1952, s. 46.
[34]) C. Nyrop: Danm.s Kridtp. s. 34. Danske Museer 1952, s. 50.
[35]) C. Nyrop: Danm.s Kridtp. s. 6.

Stubbekøbing.

Fabrikken nævnes 1767 og 1816. Mester var *D. R. S. Smidt*[36]).

Nakskov.

Levin Abraham fik 1. juli 1773 privilegium til at anlægge en porcellæns- og tobakspibefabrik[37]).

Nørresundby.

Johan Adolph Rømer fik 1. juli 1773 privilegium til anlæg af en pibefabrik.

Rønne (Bornholm).

Fajance- og tobakspibefabrik. Anlagt 1791 af englænderen James Davenport[38]).

Det vides, at tobakspiber også er fremstillet i fajancefabrikkerne i Gudumlund og på Øland[39]) – undertiden også i pottemagerværksteder. Således er der ved en af Aalborg historiske museum foretaget udgravning af et pottemagerværksted i Hvorup ved Nørresundby fundet rester fra pibefabrikation.

Norge.

Bragernes (Drammen).

Jacob Boy fik 13. marts 1752 privilegium til oprettelse af en tobakspibefabrik. Solgte fabrikken 1770 til præsten Christian Fischendorff. Eksisterede endnu 1788[40]).

Husvik ved Drøbak.

Knud Rist oprettede her i 1760erne en pibefabrik. Flere piber fra denne fabrik er fundet ved udgravning af Rømers fabrik i Nørresundby[41]).

Laurkullen.

Christoph Bocklum af Drøbak, der 6 år havde været mestersvend ved urtekræmmernes fabrik i København fik 26. dec. 1766 privilegium til at anlægge en tobakspibefabrik, hvor han ville i Aggershus stift, »dog ey i en Cirkumfirence af 3 Miile ved Drøbach, Bragernes eller vor Kiøbstæd Christiania, hvor Brændet allerede skal være i høje Priiser«[42]).

---

[36]) Danske Museer 1952, s. 52.
[37]) C. Nyrop: Danm.s Kridtp. s. 34.
[38]) Samme, s. 37. Fr. Thaarup: Archiv for Statistik. 1795–96, I, s. 423–26.
[39]) Danske Museer 1952, s. 50. Arv og Eje 1957, s. 63.
[40]) Drammen Museums årbok 1938–43, s. 7–54. Fr. Thaarup: Det danske Monarkies Statistik. 1813, II, s. 248–49. Samleren, et Ugeskrift, II, 1788, s. 87.
[41]) Drammen Museums årbok 1938–43, s. 24,27.
[42]) C. Nyrop: Danm.s Kridtp. s. 5.

Christiania.

Om fabrikken vides intet[43]).

Bergen.

D. P. Fasmer[44]).

Moss.

Nævnes 1788[45]).

Hertugdømmerne.

Altona.

2 fabrikker. Nævnes 1791[46]).

Itzehoe.

2 fabrikker. I 1823 havde den ene fabrik en fabrikation af 2700 gros piber, den anden 650 gros[47]).

Pibemageriet er oprindelig udgået fra pottemagerhåndværket, og som tidligere nævnt var det engelske pottemagere i London og andre havnebyer, der først påbegyndte pibefabrikationen i Europa. Pibemageriet er imidlertid snart udskilt som eget håndværk.

I Diderots Encyclopédie fra 1770erne opføres pibemageriet i hovedbindene som en underafdeling af pottemagerhåndværket, men i tillægsbindene som et selvstændigt håndværk af mere industriel karakter.

I det første tilfælde viser illustrationerne, hvorledes piben er lavet på fri hånd – hovedet for sig og røret for sig. Blandt redskaberne til fremstillingen ses et pottemagermål til at måle som den franske tekst udtrykker det »les vases que l'on tourne (hovederne som man drejer op). Pibehovedet blev med andre ord drejet op som en anden potte. Den nederste del af pibehovedet blev bøjet til siden, og piberøret kunne fæstnes.

I det andet tilfælde viser 4 instruktive plancher, hvorledes pibefremstillingen er foregået ved hjælp af messingforme.

Den første fremgangsmåde er nok den oprindelige og har været anvendt i

---

[43]) Samleren, et Ugeskrift, II, 1788, s. 128. Fr. Thaarup: Det danske Monarkies Statistik. 1813, II, s. 248–49. Fr. Thaarup: Archiv for Statistik. 1795–96, I, s. 120.

[44]) C. Nyrop: Danm.s Kridtp. s. 12.

[45]) Fr. Thaarup: Archiv for Statistik. 1795–96, I, s. 120. Fr. Thaarup: Det danske Monarkies Statistik. 1813, II, s. 248–49. Samleren, et Ugeskrift, II, 1788, s. 128.

[46]) Fr. Thaarup: Archiv for Statistik. 1795–96, I, s. 120. Fr. Thaarup: Det danske Monarkies Statistik. 1813, II, s. 248–49. Fr. Thaarup: Haandbog for Fabrikanter, Haandværkere og Laugs Interessenter for Aaret 1832. 1832, s. 293.

[47]) Samme, s. 293.

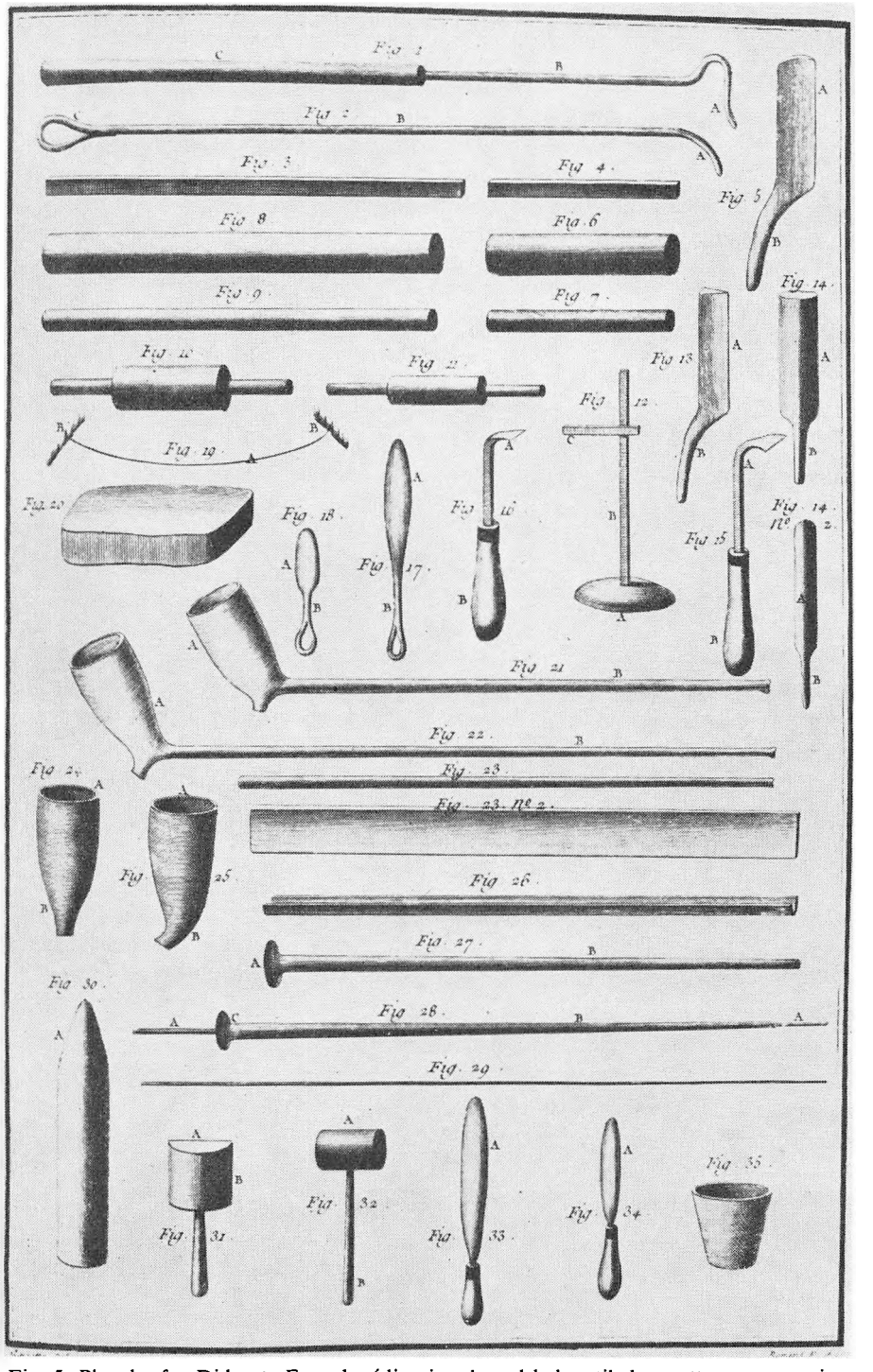

Fig. 5. Planche fra Diderots Encyclopédie visende redskaber til den pottemagermæssige fremstilling af lerpiber.

pibefremstillingens allerførste dage, men så snart pibemageriet er blevet af større omfang eller udskilt som selvstændigt håndværk, er det den sidste fremgangsmåde, der er blevet benyttet.

Pibemagerhåndværket forplantede sig fra Holland til Tyskland. Herfra førtes det videre til andre lande, blandt andet Danmark. Undervejs undergik håndværket ikke større ændringer, så derfor var den teknik, der benyttedes i de danske pibefabrikker omtrent den samme, som benyttedes i de hollandske fabrikker.

Vil man vide, hvorledes pibefremstilling er foregået, må man søge til de få udenlandske kilder, der beskriver dette håndværk. Nævnt er allerede Diderots Encyclopédie, men særlig må fremhæves P. N. Sprengel: Handwerke und Künste in Tabellen. Neunte Sammlung. Berlin 1772. Ud fra disse beskrivelser er det muligt at give følgende fremstilling af pibemageriets teknik.

Lerets tilberedning.

Råmaterialet ved fabrikationen, det hvide pibeler – en mellemting mellem almindeligt ler og porcellænsjord, indeholder som regel fra naturens hånd en mindre del sand. Da sandskorn bevirker, at piberne i brændingen får revner eller huller, må det fjernes ved at leret slemmes meget omhyggeligt.

I et stort trækar slemmes leret med vand til en fuldkommen flydende grød. Herfra slås det gennem to sier over i et andet trækar. I sierne bliver de grovere urenheder tilbage, men ikke sandet. Fra trækarret føres lergrøden gennem en rende til en såkaldt slemmekasse, hvis forreste del består af 3 aflukker, der er forbundet med hinanden ved smalle åbninger. Forinden lergrøden ledes ind i slemmekassens første aflukke, passerer det en fin hårsi, der er anbragt for enden af renden. Det passerer slemmekassens forskellige aflukker og løber ind i slemmekassens bageste del. Slemmekassens formål er at få sandet til at synke til bunds og aflejres her. Slemningen må foregå om sommeren, for at lergrøden kan blive inddampet af solvarmen. Fra vinterens begyndelse til henimod pinse det følgende år, lader man leret i slemmekassen tørre. Det udskæres da i firkantede stykker, og det urene ovenpå og nedenunder skæres fra. For at få leret helt gennemarbejdet skæres de firkantede stykker i helt tynde skiver, hvorefter det fugtes med vand og gennemslås med en jernplejl, hvorved alle klumper forsvinder. Den således tilberedte lermasse er nu færdig til at forme piber af.

Pibens formning.

Af passende lerstykker udrulles med hænderne tynde lerruller, der skal være noget tykkere ved den ene ende end ved den anden. Af den tykkere ende formes pibens hoved. Lerrullerne må tørres noget, inden de videre forarbejdes.

Pibemageren, der forarbejder disse, arbejder ved et bord, på hvis ene ende er anbragt en slags skruestik af jern. På bordet ligger to halvdele af en messingpibeform, hvori piben skal formes. Formens hulrum er åbent ved begge ender. Ved siderne i formens ene halvdel er der et par tapper, der passer i tilsvarende

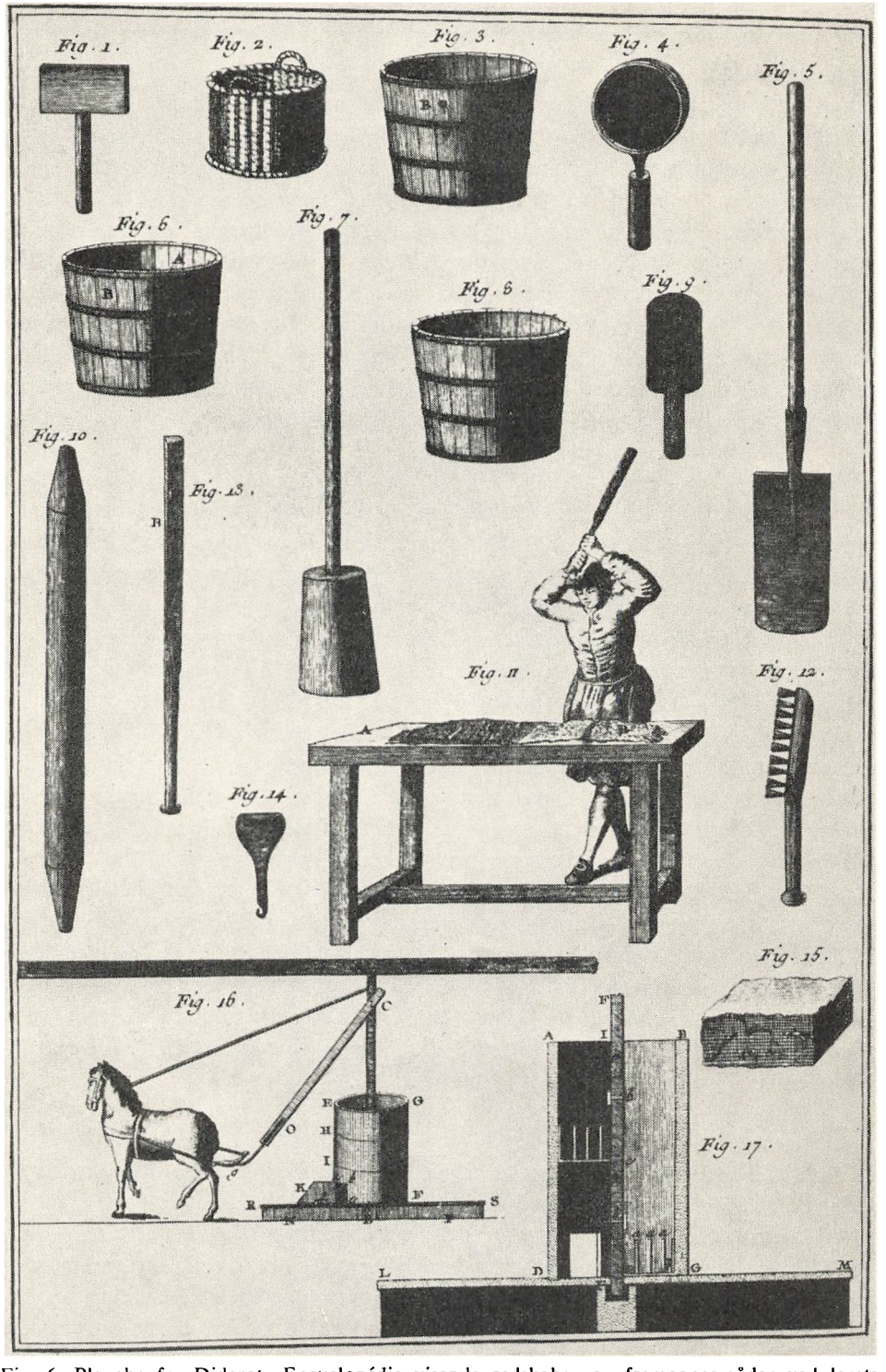

Fig. 6. Planche fra Diderots Encyclopédie visende redskaber og fremgangsmåder ved lerets forarbejdning.

huller i den anden halvdel, således at formen hurtigt og nøjagtigt kan samles. Inden lerrullen anbringes i formen, bestryges hulrummet med linolie, hvilket giver glathed og forhindrer at leret klæber til formen.

Herefter gennemstikkes lerrullen med en tynd stålpind på et træhandtag, idet der begyndes ved den tynde ende. Denne gennemstikning kræver megen nøjagtighed, men med øvelse opnås stor færdighed heri. Pibemageren lægger nu den gennemstukne lerrulle tilligemed stålpinden i formens ene halvdel, således at den tykke del kommer til at ligge i formens hoved. Derpå lægger han formens anden halvdel over, anbringer hele formen imellem skruestikkens to sider og spænder skruen til. Pibens ydre danner sig nu i den sammenskruede form. Hovedet, som endnu er massivt, udhuler han med en »stopper«, det vil sige en jernkegle på et trægreb, der netop har størrelse som hovedets hulrum. Stopperen overstryges forinden med linolie.

Formen tages nu ud af skruestikken, den skilles ad, og den formede pibe lettes op af formen ved hjælp af den i piberøret siddende stålpind.

Pibens tremning og polering.

Ved formens sammenskruning og ved at »stopperen« presses ind i pibens hoved, opstår kanter på den formede pibe. Disse fjernes med en på et træhåndtag fastgjort jernkrog.

Piben er nu lavet, men den må pudses, for at alle ujævnheder kan forsvinde, og derefter glattes. Piben tremmes, som det hedder, og det foregår på den måde, at piberør og pibehoved stryges og glattes ved hjælp af en kniv, hvis klinge er oval og stump. I hovedet stikkes dog forinden et tremmehoved af horn, for at pibehovedet ikke skal gå i stykker. Med den samme kniv, hvis klinge på den anden side er forsynet med savtænder, randes hovedets munding med en punkteret linie. Et fabrikationsmærke, hyppigst forbogstaverne på fabrikantens navn indstemples i pibens hæl. Hele navnet samt stedets navn kan dog også indstemples i piberøret. Inden piben er helt færdig, poleres den med et glasrør eller et stykke agat. Nu må piben tørres helt, for er der mindste fugtighed til stede, bliver piben gul i brændingen.

Piberne tørres på specielle brætter – de såkaldte »riffelbrætter«, der er riflede som et vaskebræt. Piberørene anbringes i renderne, og pibehælene sættes ned i huller, der findes for enden af hver rende. Herved opnås, at piberne ligger med mundingerne opefter og tørrer uhindret. Om sommeren tørres de i fri luft, men for at de ikke skal få for meget sol og derved slå sig, lægges træplader over. I vintertiden tørres de i et varmt rum. Er piberne tørret fuldstændig, er de færdige til brænding.

Pibernes brænding.

For at piberne i brændingen ikke skal blive beskadiget af røg og aske, anbringes de i store, opretstående cylindriske brændte lerkapsler. Er kapslen fyldt, strøs

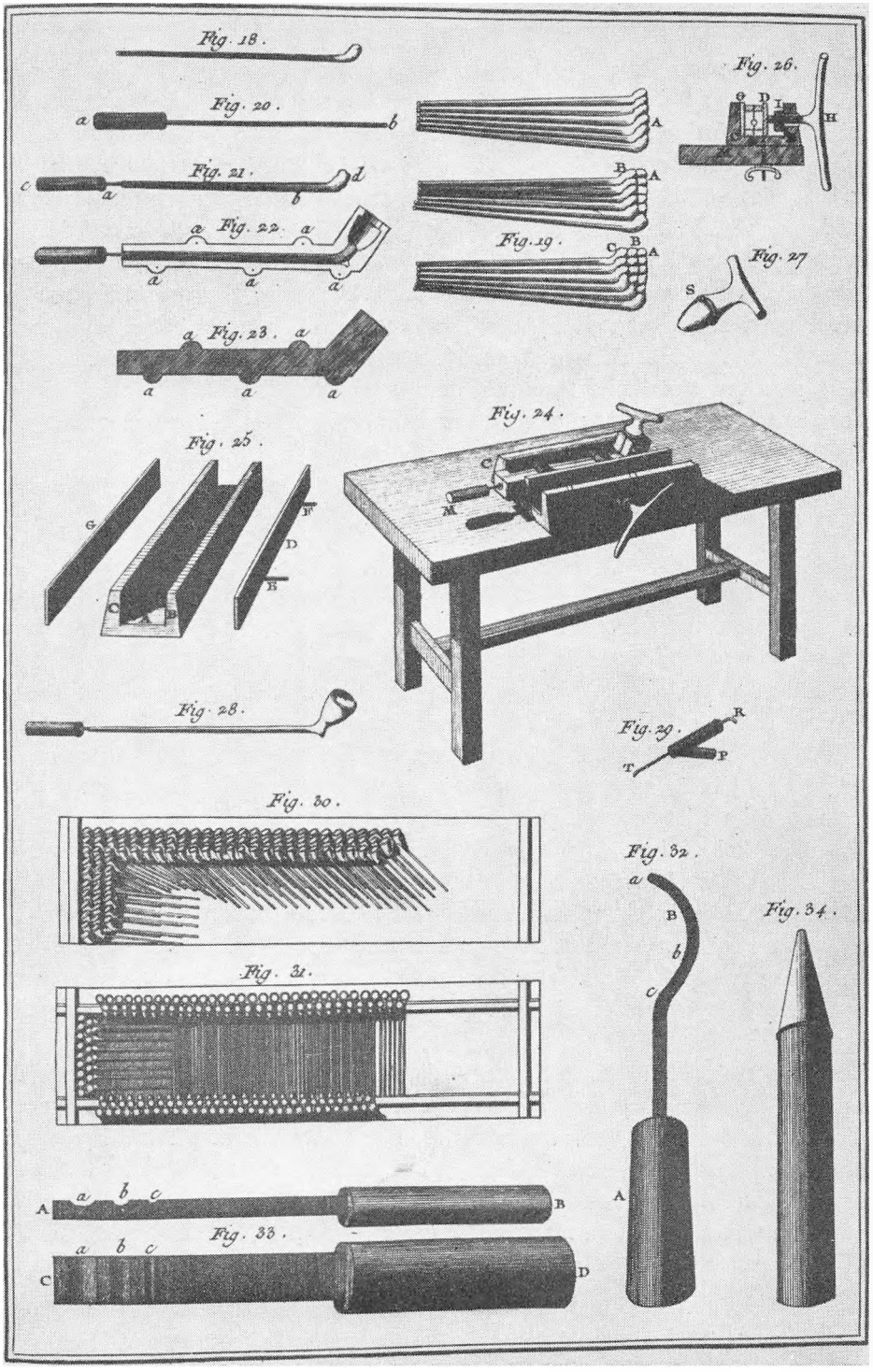

Fig. 7. Planche fra Diderots Encyclopédie visende redskaber til fremstilling af lerpiber i messingforme.

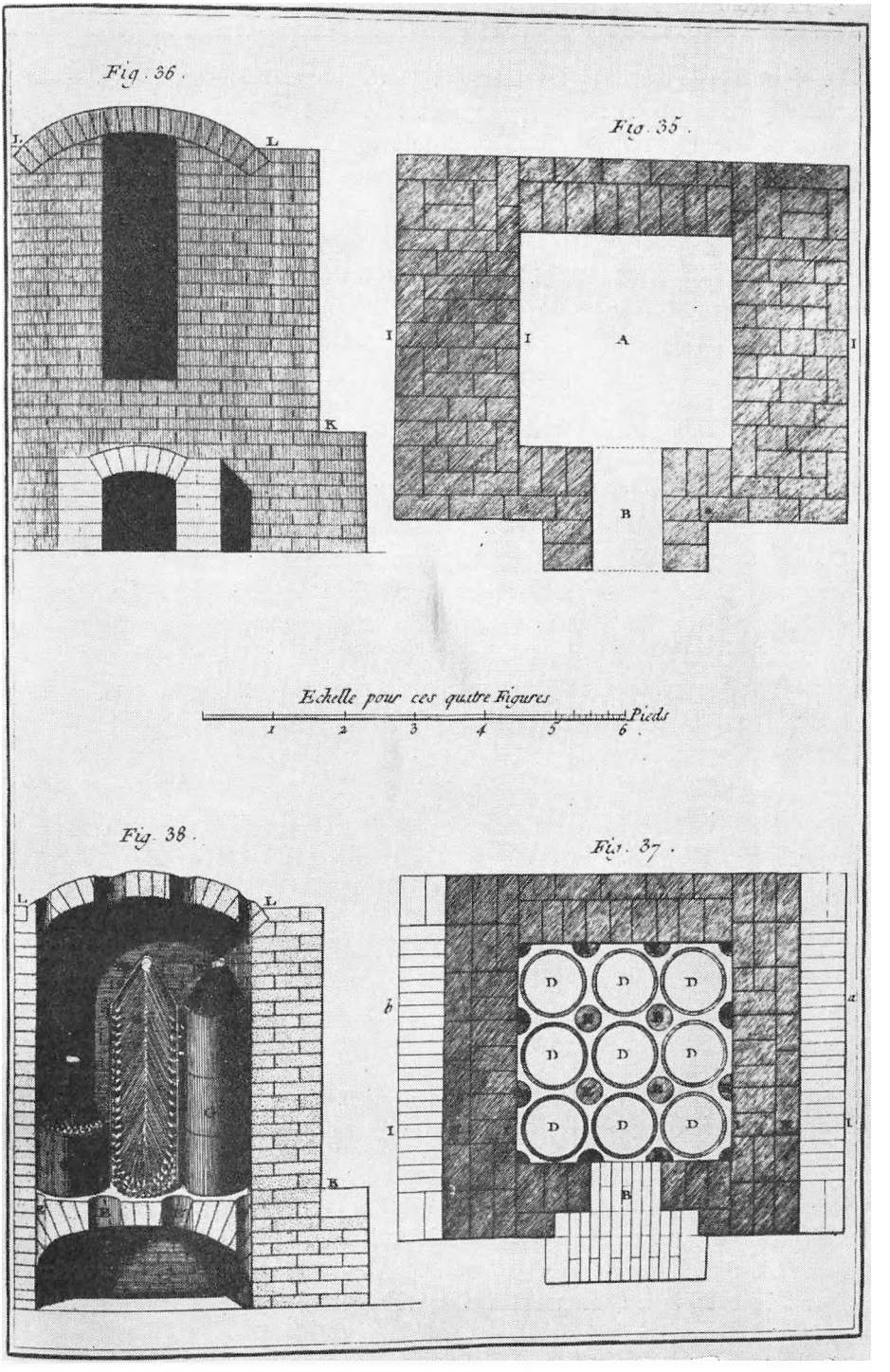

Fig. 8. Planche fra Diderots Encyclopédie visende snit af en lerpibebrændingsovn.

et lag af kasserede knuste piber ovenpå. Kapslerne anbringes i ovnen – der er i almindelighed plads til 9 – og ovndøren mures til.

Ovnen fyres op med tørv, først med en svag og derefter med en stærkere ild. Fra det tidspunkt, ovnen er fuldstændig opvarmet, til brændingen er forbi, hengår 14 timer.

I brændingen sætter der sig på piberne fint støv, der bevirker, at de klæber til læberne. Dette kan fjernes, ved at pibernes overflade bestryges med hvidtning, der er kogt af gummitragant, hvid voks og sæbe.

Piberne pudses og renses og er dermed helt færdige.

Det var naturligt, at den hjemlige produktion kom til at ligge nær op ad den udenlandske med hensyn til form og udseende. Faget var kommet til os sydfra, man arbejdede hovedsagelig – i hvert fald i begyndelsen – med udenlandske svende, og man måtte føre de pibesorter, folk var vant til at købe.

De udenlandske piber blev, som tidligere omtalt, for størsteparten indført fra England og Holland, og det blev derfor de engelske og hollandske piber, der blev forbilleder for de danske. Det er dermed ikke sagt, at man slavisk kopierede disse – nej, man benyttede den typiske engelske og hollandske form, og så var det den enkelte fabrikants sag personligt at præge sin produktion.

For at forstå forskellen mellem den typiske engelske og hollandske pibe er en forklaring nødvendig.

Den engelske pibe er usymmetrisk, har en større udbuning foran end på bagsiden, og pibeåbningen er skråt afskåret, så kanten er parallel med pibestilkens længderetning.

Den hollandske pibe har et meget regelmæssigt hoved, nærmest slank ægformet og med en ret afslutning af pibeåbningen.

Som nævnt måtte man for at kunne konkurrere med den udenlandske produktion fremstille de almindelige pibesorter. Der var lange, halvlange og korte piber.

De korte, billige piber var for den jævne mand og var dominerende i den danske produktion. De kaldtes bondepiber, havde en længde af 7½ tomme og kostede ½–1 skilling. Så godt som alt, hvad der produceredes på pibefabrikkerne udenfor København, var bondepiber. Som bondepibefabrikker nævnes i kongeriget: Stubbekøbing, Nakskov, Nørresundby, Rønne; i Norge: Christiania, Drammen, Moos, Husvik; i Hertugdømmerne: Altona og Itzehoe[48]).

Den lange pibe, som kom på mode i 1700 årene, vel ikke alene fordi den var behagelig og kølig at ryge af, men også fordi den med sin ekstravagante form øvede en vis tiltrækning på det galante 1700 årenes mennesker, er hovedsagelig fabrikeret i hovedstaden, men enkelte provinsfabrikker stod ikke tilbage herfor,

---

[48]) Fr. Thaarup: Archiv for Statistik. 1795–96, I, s. 120. Fr. Thaarup: Det danske Monarkies Statistik. 1813, II, s. 248–49.

blandt andet fabrikken i Nørresundby. Pudsigt berettes, at fabrikken på Bornholm ikke kunne fremstille lange piber af den årsag, at mesteren formedelst stærke drikke havde så rystende hænder, at han ikke kunne forarbejde de lange pibestilke[49]).

De forskellige slags piber, hvad enten de var af engelsk eller hollandsk form, havde navne, der hentydede til størrelse og udseende. Alene af salgsmæssige grunde har dette været nødvendigt.

De store danske ordbøger *Videnskabernes Selskabs Ordbog, Molbechs Ordbog* og *Den store danske Ordbog* omtaler mærkværdigvis kun to slags piber: Pavepiber og Kejserpiber, men den samtidige litteratur nævner flere.

Der kan således nævnes følgende navne på danske piber. Eventuelle mål og kommentarer er vedføjet i parentes.

Pavepiber (ingen mål, men vist af størrelse som store hollandske tobakspiber).

Kejserpiber (30 tommer; hollandske kejserpiber nævnes i Kiøbenhavns Adresse-Contoirs. Efterretninger 8/2 1762, og Baggesen skriver i »Poesiens Oprindelse« om »min allerlængste bedste Kejserpibe«.

Kongepiber (24 tommer).

Krumhovedede piber (udtrykket krumhovedede hentyder uden tvivl til engelsk form). Lange krumhovedede (18 tommer). Middel krumhovedede (12 tommer). Korte krumhovedede (7½ tomme).

Slangepiber Lange slangepiber (18 tommer). Middel slangepiber (12 tommer).

Målpiber (uden længdeangivelse).

Bondepiber (undertiden kaldet halvskillingspiber, 7½ tomme).

Soldaterpiber (7½ tomme).

Til sammenligning kan anføres benævnelser på piber fra den norske fabrik i Bragernes (Drammen). De forekommer i lange, detaljerede annoncer i Norske Intelligenz-Sedler. Den 8. juli 1767 ser annoncen sådan ud:

No 1. Længste Hollandske Piber udi Casser paa 2 à 3 Gros à 6 Mark Grosset.
- 2. Korte dito i Casser paa 4 à 5 Gros à 1 Rdlr. Grosset.
- 3. Længste Engelske Spidshellede paa 4 à 5 Gros à 6 Mark Grosset.
- 4. 18 Tom. lange Engelske med blaae Glassering à 6 Mark Grosset.
- 5. 18 Tom. dito uden Glassering paa 4 Gros à 1 Rdlr. Grosset.
- 6. 15 Tom. Engelske dito i Casser paa 8 à 10 Gros à 3 Mark Grosset.
- 7. Fine smaae Knaste-Piber paa 8 à 10 Gros à 2 en halv Mark Grosset.
- 8. 15 Pens eller Hjerte-Piber paa 12 Gros à 2 Mark Grosset.
- 9. Dito Spidshellede paa 12 Gros à 2 Mark Grosset.
- 10. Mindre Breedhellede paa 16 Gros à 1 Mark 20 S. Grosset.
- 11. Smaae Spidshellede paa 16 Gros à 1 Mark 20 S. Grosset.
- 12. Smaae Korthoved Spidshellede paa 18 Gros à 1 Mark 20 S. Grosset.
- 13. Korte Krumhoved Breedhellede paa 10 Gros à 1 Mark 20 S. Grosset[50]).

[49]) Fr. Thaarup: Archiv for Statistik. 1795–96, I, s. 124.
[50]) Drammen Museums Årbok 1938–43, s. 38.

Forhandlere af tobakspiber var først og fremmest urte- og isenkræmmere. I København havde urte- og isenkræmmerlauget kgl. privilegium på salg af tobakspiber, men desuagtet havde de hård konkurrence i tobaks-, the- og porcellænshandlerne[51]). Også kunstdrejerne havde hævd på at sælge pibehoveder, idet de længe før 1807 havde haft udsalg af alle slags pibehoveder dels af træ, dels af merskum og dels af ler[52]).

II. RØMERS TOBAKSPIBEFABRIK I NØRRESUNDBY

Af de pibefabrikker, der opstod i provinsen, var kun een beliggende i Jylland, nemlig fabrikken i Nørresundby.

Når netop dette sted ved Limfjorden blev foretrukket, må det formodes, at hovedårsagen var den, at der her, lige overfor en købstad og midt i et stort opland, var gode chancer for at oparbejde et marked for stedligt fabrikerede tobakspiber.

Det var også nødvendigt både af hensyn til fremskaffelse af råmaterialet »pibeler«, som måtte købes udenlands fra, og af hensyn til forsendelse af færdige produkter, at fabrikken lå sådan, at der var adgang til det åbne vand, således at ud- og indskibning let kunne finde sted.

Medbestemmende har det sikkert også været, at der i byens nærhed var rigelige mængder af blåler, som ved fabrikationen skulle benyttes til brændingsplader, brændingskapsler m.m.

Fabrikken anlagdes af pibemager Johan Adolph Rømer omkring året 1772.

Han fødtes den 24. februar 1749 i Tyskland i en by ved navn Mühlhausen, uvist hvilken. Han var søn af pibemager Johan Cornelius Rømer (født 1721), der kom til Danmark 1762, hvor han først blev mester på urtekræmmernes fabrik på Christianshavn og senere anlagde sin egen pibefabrik udenfor Københavns vesterport. Johan Adolph lærte professionen i København, antagelig hos faderen. I en alder af 21 år giftede han sig med den 15 år ældre Kirstine Christensdatter, der efter familietraditionen skal have været fra Bundgård i Jetsmark sogn.

Under 24. maj 1773 indgav han følgende ansøgning om kongeligt privilegium.

»Til Kongen!

Da jeg har leert på Pibefabriquen i Kiøbenhavn og derefter indladt mig udi Ægteskab udi den Tanke ved Flittighed at kunde vinde Brød for min Hustrue og mine Børn af min leerte Profession, jeg og i sådant Øjemed har nedsat mig i Nørresundbye ved Aalborg og begyndt at fabriquere en del Piber, som jeg hidtil har kunnet afsætte, men jeg til Dato, dels af nogen Uformuenhed, dels af Mangel på anden Assistance, hvilken de har nægtet mig af Frygt for, det ikke uden Deres

[51]) C. Nyrop: Danm.s Kridtp. s. 13.

[52]) Fr. Thaarup: Haandbog for Fabrikanter, Haandværkere og Laugs Interessenter for Aaret 1832. 1832, s. 101.

Fig. 9. Pibemagergården i Nørresundby c. 1895. Fabrikslængen ses bagest i gården. I forgrunden medlemmer af den Beckske familie. Fot. i Nørresundby bibliotek.

Majestæts allernådigste Consession skulle være mig tilladt sådan en Fabrique at anlægge, ei har kunnet udvirke eller sætte det begyndte Anlæg i en sådan Drift, som jeg gerne ønskede til bedre Subsistence for mig og min Familie, så bønfalder jeg allerunderdanigst til Deres Majestæts Nåde, at det allernådigst må være mig tilladt enten i bemeldte Nørresundbye eller på hvad som helst andet Sted udi Deres Majestæts Riger, jeg måtte finde det for mig tienligt, at anlægge en Pibefabrique og dertil anskaffe og holde så mange Folk, som jeg fandt fornøden, samt at de Piber, som på samme min Fabrique blive forfærdigede, overalt udi Deres Majestæts Riger og Lande, Kiøbenhavn indbegreben, toldfri måtte transporteres og ubehindret forhandles.

Sådan Højkongelig Nåde til min og mines nødtørftige Underholdning udbeder jeg mig.

Nørresundbye ved Aalborg den 24. majj 1773.

Allerunderdanigst

Johan Adolph Rømer«.

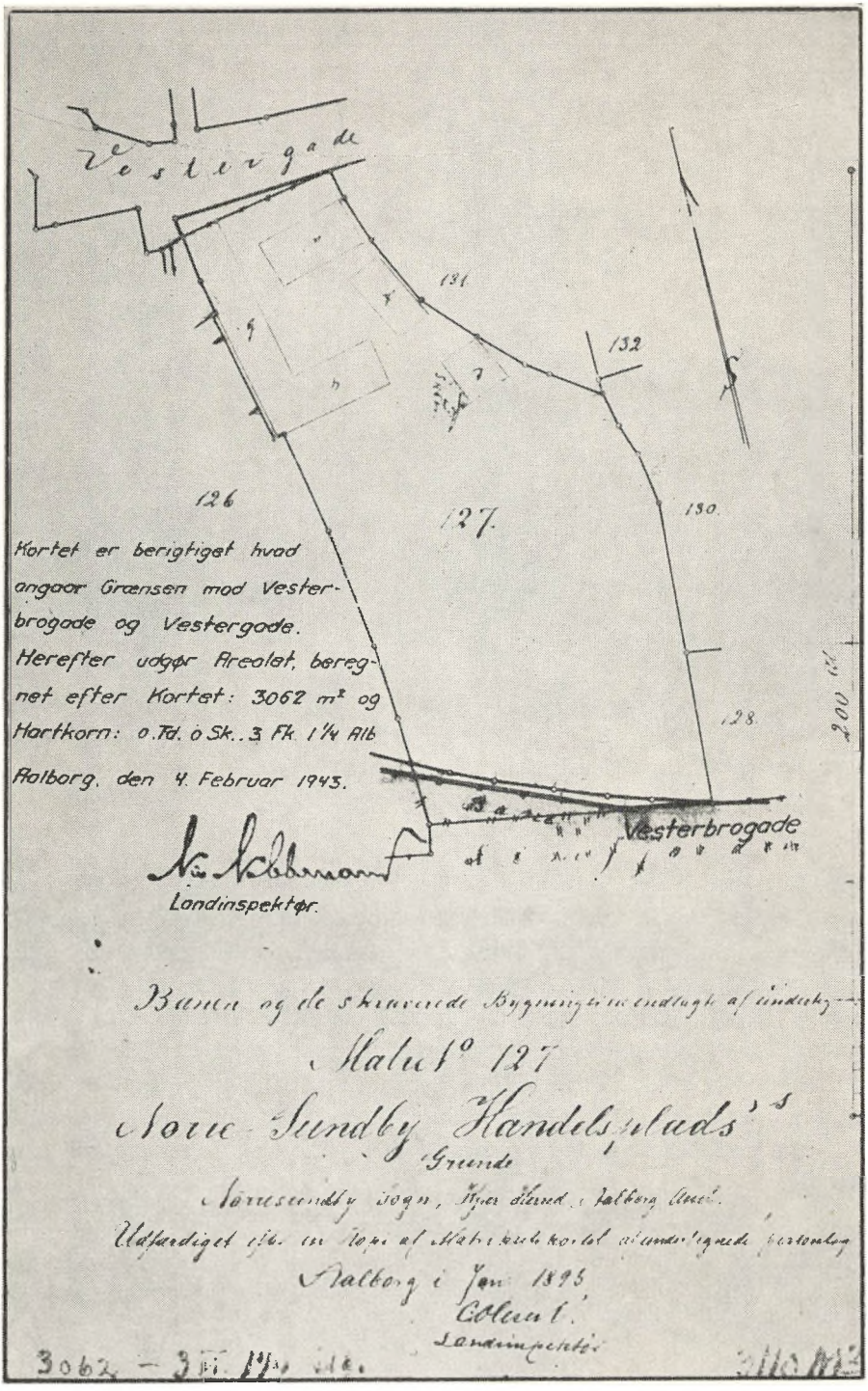

Fig. 10. Matrikelskort over pibemagergårdens grund og huse 1895. Den sydligste længe er fabrikshuset.

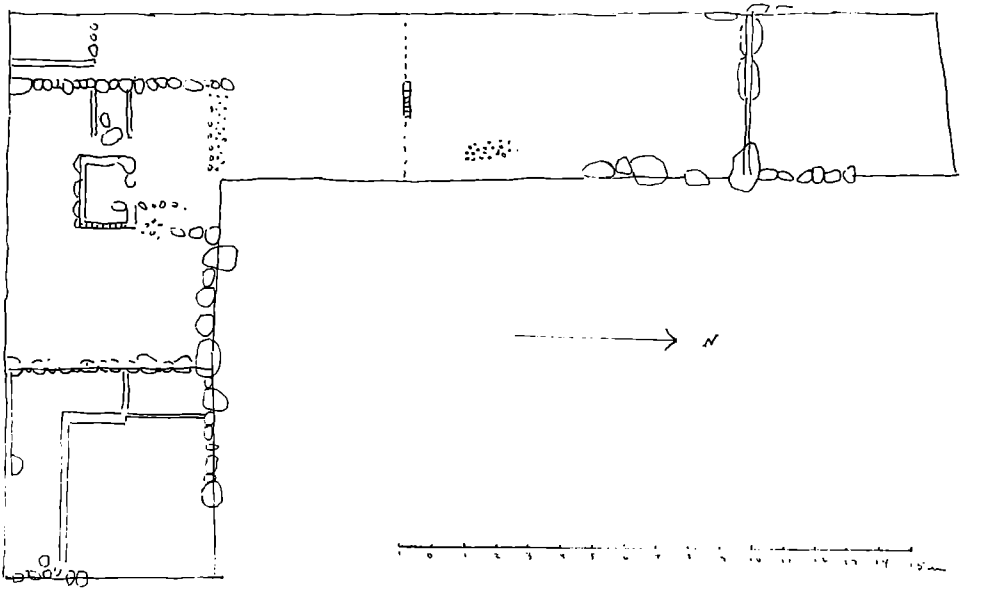

Fig. 11. Plan af den udgravede tomt. Til venstre ses fundamenterne til fabrikslængen, og omtrent i midten heraf fundamenterne til brændingsovnen. Tegning af konservator Sylvest Grantzau.

Magistraten i Aalborg gav denne ansøgning følgende anbefaling:

»Vi have set noget af hans Arbejde, som vi befinder så vel gjort og forsvarlig brændt, at det intet giver efter for de udenlandske, desårsag da hans Arbejde består i Bønder-Piber, hvoraf store Quantiteter fra England og Holland indføres, anse vi hans Ansøgning gavnlig for Landet i Henseende ved denne Fabriques Anlæggelse. Distriktet heromkring, om ikke ganske dog for en Del kan forsynes deraf med det fornødne, hvorfor vi i Tanke om, at dennes Etablissement og deraf nydende Udkomme med Tiden vil annimere flere til lige Anlæg, og således uformærket udvirke, at der i den Del kan undværes Tilførsel fra Fremmede, så meget mere fordriste os til allerunderdanigst at indstille Supplikantens allerunderdanigste Ansøgning til allernådigst Bønhørelse«.

Under 1. juli 1773 fik Rømer det ansøgte privilegium, hvorefter der meddeltes ham ret til anlæg af en pibefabrik i Nørresundby eller hvor andetsteds i Kongens riger og lande, han måtte finde for godt, samt toldfrihed på de ved ham på hans fabrik fabrikerede piber, når disse piber var forsynede med fabriksstempel[53]).

Produktionen må være gået støt fremad, således at der ikke alene er blevet til udkommet for Rømer, hans familie og medarbejdere, men også til køb af gården Vestergade 16, som han 1774 erhvervede af provst Lassen i Vadum, i hvis slægts besiddelse den med kort afbrydelse havde været i c. 150 år.

[53]) Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie. 1921–24, II, s. 198–99.

Der er al sandsynlighed for, at Rømer straks ved ankomsten til Nørresundby har lejet den gamle gård og der indrettet værksted og brændingsovn. Beboelseshuset lå da i gårdens østside med nordgavlen til gaden.

Lang tid er der ikke gået efter købet, før han har påbegyndt en omforandring og udvidelse af gårdens huse.

Af de gravninger, som Aalborg historiske museum lod foretage i foråret 1955 i pibemagergårdens tomt, fremgår, at Rømer har ladet det søndre hus, hvor pibefabrikken var indrettet, forlænge med 2 fag i vest (syldstenene til den oprindelige gavl viste sig tydeligt) og samtidigt ladet det vestre hus opføre. Ved disse gravninger fandtes der nemlig under visse partier af syldstenene til dette hus fyldlag iblandet pibehoveder, piberør, tagsten m.m., og imellem syldstenene og den overliggende teglstensmur var der indmuret rækker af pibebrændingsplader. Muligvis har der tidligere ligget et mindre hus på stedet.

I følge skifte efter Rømers hustru bestod gården i 1804 af følgende bygninger: 1. Et forhus med enden til gaden, 8 fag, 1 loft højt med klinede vægge og stråtag, indrettet til beboelse. 2. En tilbygning med siden til gaden, indrettet til fæ- og tørvehus og bestående af 5 fag. 3. Et nyere hus vesten i gården, 10 fag, af mur og bindingsværk, teglhængt, 1 loft højt med kvist på 3 fag og indrettet til beboelse. 4. Endnu et do. hus sønden i gården, 10 fag af mur og bindingsværk samt teglhængt, indrettet til pibefabrik. 5. Et halvtaghus, ibygget sidstnævnte, 5 fag af brædder. Til gården hørte »en liden frugthave og en liden toft sønden for haven af 3 fr. bygsæds størrelse«[54]).

Dette viser, at det gamle stuehus i 1804 endnu ikke var nedrevet.

Længe har det dog ikke varet, inden et nyt stuehus er opført i gårdens nordre side, for i en brandtaksationsprotokol fra begyndelsen af århundredet nævnes følgende huse hørende til gården: et hus til beboelse, 1 etage, 24 alen langt, 10 alen bredt [det af Rømer opførte], et hus til fabrik, 1 etage, 24 alen langt, 10 alen bredt, et halvtag til materialhus og en pibekælder, 10 alen langt og $5^1/_4$ alen bredt, desuden af et fæhus og en bygning til fæ- og tørvehus[55]). Det ny stuehus ses også på byplanen fra 1812.

Trods den nævnte fremgang har det dog knebet med at skaffe kapital til køb af de remedier og materialer, som var nødvendige for at bringe virksomheden i endnu større fremgang, og det har måske været anledningen til, at der i det månedlige tillæg til Jydske Efterretninger 1776 blev skrevet en større artikel om den i Nørresundby ved Aalborg anlagte pibefabrik. Det hedder heri blandt andet, at Rømer har købt hus og bolig i Nørresundby og »efter sin tarvelige økonomi indrettet samme til sit fornødne brug. Fabrikken er allerede i nogenlunde god drift, men kunne bringes til ønskeligere fremgang, dersom han alene kunne nyde nogen understøtning, da et forskud og lån på 200 rdl. som vel på fire år kunne

[54]) Samme, II, s. 200.
[55]) Købstædernes alm. Brandforsikringsprotokol i Nørresundby. 1856.

igen afbetales, ville vist sætte denne duelige og arbejdsomme mand med sin familie i stand til med desto større flid at forsyne sin fabrik med alle de endnu behøvende materialia. For nærværende tid arbejder han selv 5te og har allerede bragt det så vidt, at han om året forfærdiger 10–1200 gros piber. De som hidtil have været mest afsættelige er de såkaldte Bønderpiber, ellers forfærdiger

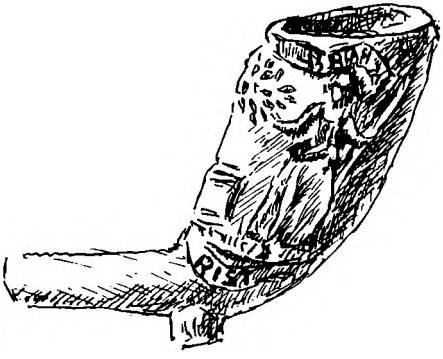

Fig. 12. Lerpibe fra Knud Rists fabrik i Husvik ved Drøbak (Norge).
3 sådanne er fundet i værkstedgulvet. Tegning af Renal Bache.

han også Middelpiber og de såkaldte Konge- og Kejserpiber. Han har ganske god afsættelse på sine piber, engang hver måned brænder han, og ligeså snart de da er færdige, er de også straks solgte, og når ingen her i stiftet eller nærheden skulle blive ham til prejudice (da flere end een ville ikkun ruinere hinanden), så håber han at bringe sin fabrik inden kort tid i den stand, at han da også kunne forsyne andre og flere steder, end nu blot alene de her i Aalborg handlende, og da ville også tilførselen andetsteds fra af sig selv ophøre. Overalt er hans arbejde ligeså godt, om ikke bedre, end de udenlandske. Det værste er, at her omkring ikke gives den art ler, som han kan bruge, uden alene til forme, men han må have det fra Holland. Imidlertid er det at ønske, at denne hans lille fabrik måtte ophjælpes til at komme i god drift«. . .etc[56]).

I året 1786 henvendte oldermanden for Københavns urte- og isenkræmmerlaug sig til Rømer med anmodning om at oversende nogle af sine piber til forevisning for laugets medlemmer. I Københavns Adresseavis for 8/8 s.a. bekendtgør oldermanden, at piberne i 8 dage er udstillede på hjørnet af Klosterstræde og Vimmelskaftet til eftersyn for dem som have kgl. privilegium på at handle med indenlandske piber. I en artikel i Jyske Efterretninger den 25. august meddeles dette, og det hedder videre i artiklen: »Dette vil blive en stor opmuntring for denne duelige og vindskibelige fabriqueur, der uden mindste forskud har arbejdet sig frem og nu

[56]) Maanedligt Tillæg til Jydske Efterretninger 1776, s. 10–11.

bragt det så vidt, at vore handlende selv tilstå, at hans piber både i godhed og priser kunne sættes ved siden af de udenlandske, og dette er en ære for landet, – og da denne veltænkende mand vil vist endnu mere søge at forbedre og udbrede sin fabrik, så ønsker man, at han ved god afsætning og udførsel må selv nyde frugten af sit arbejde, og andre derved tillige blive overbeviste om, at vi have (når de kunne blive udmærkede) selv duelige folk, som tænke måske mere økonomisk, end de er i stand til at iværksætte«.

At Rømer fik sine varer indført på det københavnske marked fremgår af Aalborgsk Lommebog 1804. Det hedder heri, at fabrikken er i god drift, og at den beskæftiger en mester, to svende og en arbejdskarl. Der forarbejdes årlig 5–6000 gros og derover, og piberne, der mest forarbejdes efter den engelske og nogle efter den hollandske smag, fandt hurtig afsætning såvel omkring i landet som i hovedstaden.

Samtidig med, at Nordjylland så at sige blev selvforsynende med tobakspiber, skete noget lignende for den forarbejdede tobaks vedkommende, idet der i løbet af 1780erne i Aalborg blev oprettet tre tobaksfabrikker.

Det første privilegium fik købmand Michel Jeeg den 7. sept. 1781. Aalborgsk Lommebog 1804 meddeler, at der er ansat 1 mester, 2 svende, 2 drenge og 36 arbejdere, og at der årlig forarbejdes 110 000 pund af hollandske, virginiske og marylandske og deslige blade mest efter hollandsk smag. Afsætningen skete i byen og på landet.

Det næste privilegium blev meddelt Hans Andersen i 1783. Efter samme lommebog var der ved fabrikken ansat 1 mester, 1 svend, 1 dreng og 11 arbejdere, og der forarbejdedes i året 1799 10 000 pund tobak, dels af hollandske og virginiske, dels af de ved byen avlede tobaksblade, for det meste af hollandsk smag. Afsætningen skete i byen, på landet og til Norge.

Den sidste fabrik tilhørte købmand Friderich Obel og var anlagt efter privilegium af 1787. Der var ansat 1 mester, 3 svende, 1 dreng, 15 arbejdere og 30 børn, og der forarbejdedes årlig 100 000 pund tobak af hollandske, virginiske og Fredericia blade efter engelsk, hollandsk og dansk smag. Tobakken afsattes i byen og på landet[57]).

Om hvor mange folk Rømer har haft til hjælp i sin virksomhed haves ikke mange oplysninger, men et vist fingerpeg giver dog mandtalslisten for 1787[58]) som angiver følgende beboere i Vestergade 16:

Johan Adolph Rømer, 39 år, husbonde, tobakspibefabrikør og selvejer.
Kirstine Christensdatter, 56 år, madmoder.
Mette Kirsten Rømer, 16, deres datter.
Johan Cornelius Rømer, 66, husbondens fader.
Juditha Giertrud Rømer, 78, husbondens stedmoder.

[57]) Aalborgsk Lommebog for 1804, s. 151–52.
[58]) Mandtalslisten for 1787 (Rigsarkivet).

Carl Gustav Schilder, 24, svend. Niels Christensen, 22. Peder Christensen, 46. Mette Kirstine Nielsdatter, 26. Inger Marie Clausdatter, 19. Bodil Madsdatter, 15.	tjenestefolk

Det fremgår heraf, at Rømers fader, tidligere mester for urtekræmmernes pibefabrik i København, Cornelius Rømer og hans stedmoder Juditha Giertrud Rømer hørte med til husstanden, og hvadenten de er flyttet til Nørresundby samtidig med sønnen eller noget senere, kan man vel gå ud fra, at faderen, der ikke var gammel, har hjulpet sønnen i virksomheden.

Endvidere oplyses det i en artikel i Jydske Efterretninger 1776 »at han arbejdede selv femte«[59]).

Man kan vel heraf slutte, at Rømer i fabrikkens bedste år foruden faderen og sig selv har haft en svend og 2–3 arbejdere (mandlige eller kvindelige).

Af Rømers medhjælpere skal særlig nævnes Carl Gustav Schilder, der arbejdede hos Rømer i mange år. Han nævnes i folketællingslisterne 1787 og 1801 som pibemagersvend. Han og hans kone Mette Kirstine Nielsdatter samt to børn boede i naboejendommen Vestergade 18[60]).

Hvornår Rømer nedlagde sin virksomhed vides ikke, men måske er det allerede sket før 1813, idet Fr. Thaarup i Danmarks Monarkis Statistik 1813 anfører »at bondepiber *har været* forarbejdet i Aalborg (d.v.s. Nørresundby).«

Da Rømer allerede på dette tidspunkt var en ret velhavende mand, var det for ham ikke nogen økonomisk hindring at trække sig tilbage fra sin lange gerning, tilmed da lerpibens rolle nu i det væsentlige var udspillet. Han benævnes iøvrigt lige til sin død som pibemager eller pibefabrikant.

Rømer solgte ejendommen i september 1816 til en fra Tyskland indvandret brygger Friederich Bernhardt, der dog ikke tog hele gården i besiddelse, men kun den vestre fløj. Gården kom dog snart i slægtens besiddelse igen, idet den blev overtaget af datterdatterens mand.

Johan Adolph Rømer havde to børn, datteren Cathrine Elisabeth, der døde i en tidlig alder, og datteren Mette Kirstine f. 1771, g. 1. gang med rebslager Johs. Gerhard Schilder i Løgstør og 2. gang med skipper sammesteds Thomas Bedsted. I hvert af disse ægteskaber havde hun en datter, nemlig Johanne Kirstine Schilder og Johanne Cathrine Bedsted, af hvilke sidstnævnte, som var den eneste livsarving, blev gift med bødker Jokum Jensen Bech, der senere blev ejer af den gamle pibemagergård, og hos hvem Rømer tilbragte sine sidste år. Gården gik

[59]) Maanedligt Tillæg til Jydske Efterretninger 1776, s. 10–11.
[60]) Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie. 1921–24, II, s. 205.

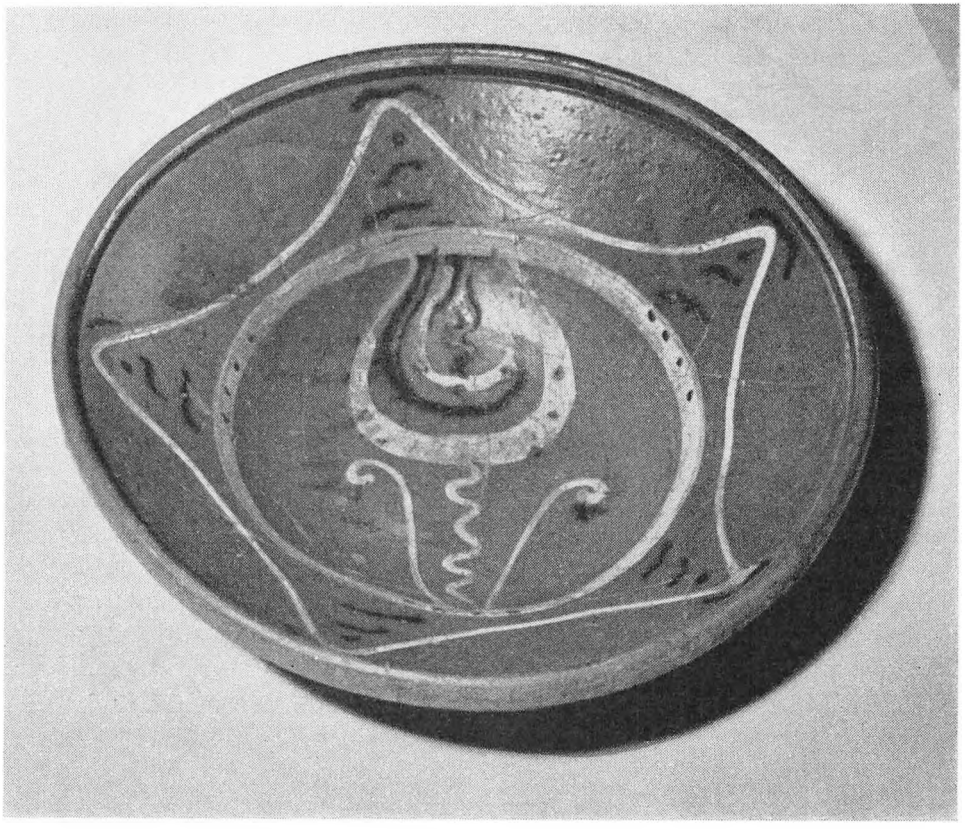

Fig. 13. Lerfad fra 1780erne. Fundet itubrudt i værkstedsgulvet. Måske forarbejdet af Rømer.

senere i arv til Jokum Bechs søn, smed Jens Thomsen Bech og derefter til dennes sønner, Johan Adolph Bech og Jens Johan Bech.

Rømer var en dygtig håndværker og forretningsmand. Han nærede boglige interesser, og han var i stand til at give sine meninger skriftligt udtryk. Herom vidner blandt andet den artikel, som han på opfordring skrev til det i Aalborg udgivne tidsskrift »Patriotiske Samlinger« 1785 s. 352, hvori han optager et forsvar for den danske pibeindustri overfor den udenlandske.

Han var dertil meget godgørende og i høj grad afholdt og agtet blandt sine medborgere, herom vidner blandt andet det træk, at han uden ballotering blev optaget i klubben »Prøven«.

Han døde den 17. maj 1822 og blev den 24. s m. begravet på Nørresundby kirkegård. På hans ligplade fandtes følgende indskrift:

»Under denne Plade hviler Støvet af Pibefabrikant Herr Johan Adolf Rømer. Han blev født i Mühlhausen den 24. Februar 1749 og endte sit virksomme Liv

i Sundby den 17. Maj 1822. Gift med den ham i Evigheden foregangne fromme og huslige Kone, Kirstine Christensdatter, blev han Fader til tvende Døttre, som modtager ham i de Saliges Riger. En Datterdatter begræder Tabet af en kjær og omhyggelig Bedstefader, som ved Flid, Retskaffenhed og Beskedenhed udmær-

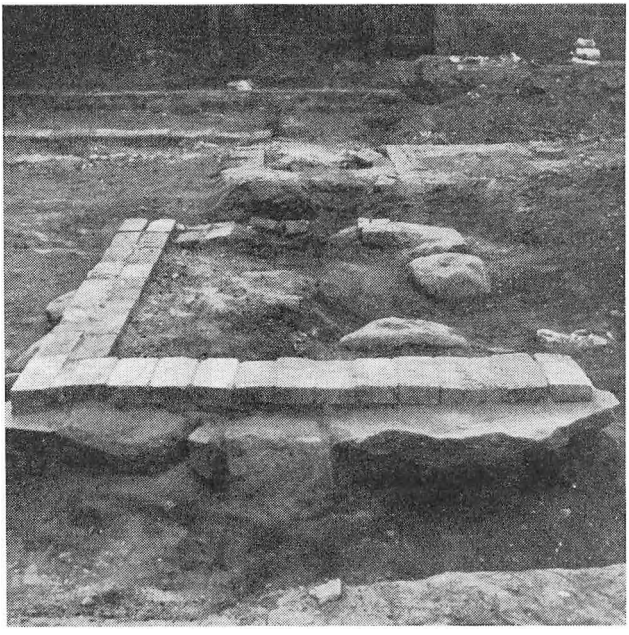

Fig. 14. Fundamenterne til brændingsovnen efter udgravningen. Fot. af konservator Sylvest Grantzau.

kede sig blandt sine Medborgere og vandt deres Agtelse, ligesom han ved Munterhed i Omgang og velvillig Tjenstagtighed vandt Hjerter og Venner. Roligt som hans Liv var hans Endeligt. Fred være med ham«[61]).

Resultater af opmålinger og udgravninger.

Efter Rømers tid har pibemagergårdens huse været benyttet til forskellige formål. Stuehuset vedblev at være beboelseshus, og det søndre hus (pibemagerværkstedet) blev også indrettet til beboelse. I det vestre hus har blandt andet været indrettet bryggeri, bødkerværksted og smedie. Den sidste beboer af det søndre hus var brødrene Jens Johan og Johan Adolph Bechs overlevende husholderske.

Det er ikke så forfærdelig mange år siden, at den gamle pibemagergård stod i sin gamle, pyntelige og maleriske skikkelse som i Rømers tid med sit svære bindingsværk og røde tag. I forhuset var små ruder i vinduerne og en smukt udskåret empiredør mod gaden. Også i den store have mod syd fandtes minder fra hin tid, idet der stod en hel del gamle træer, som Rømer havde plantet.

[61]) Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie. 1921–24, II, s. 204–05.

Gården har i c. 170 år været i Rømerslægtens eje, og de sidste af slægten, der ejede den, var 5. generation. De havde opbevaret ikke så få minder om den gamle Rømer og hans virksomhed.

Snedkermester M. C. Henriksen i Lindholm købte ejendommen i januar 1943 af gårdejer i Aabybro A. Marinus Bechs (broder til Johan Adolf og Jens Johan Bech) arvinger, og hermed gik gården ud af Rømerslægtens eje. Da der herefter ikke blev ofret noget på vedligeholdelse af bygningerne, blev de efterhånden så faldefærdige, at man måtte skride til en nedrivning. Stuehuset blev nedbrudt i efteråret 1952. Allerede nogle år før blev de østligste 6.5 m af det søndre hus nedrevet, og resten af dette samt halvdelen af det vestre hus fulgte i 1953. Den sidste rest forsvandt i maj 1955. Nørresundby kommune købte herefter grunden, og Nørresundby sociale boligselskab har her i 1958 opført et moderne boligkompleks med navnet »Rømers Have«.

Da Chr. Petresch Christensen første gang i Samlinger til jydsk Historie og Topografi 1912 og senere i Nørresundbys historie 1924 gav en skildring af Jyllands eneste pibefabrik, havde man ikke kendskab til bevarede ting fra denne virksomhed udover en brændingsplade og nogle få brudstykker af piber, som opbevaredes i det daværende Dansk Folkemuseum.

Nu stiller sagen sig anderledes. Ved de gravninger og undersøgelser, der er foretaget i og omkring pibemagergården, er der kommet så meget materiale til veje, at man nu er i stand til at give en mere udførlig beskrivelse af denne virksomhed – særlig hvad angår det fabrikationsmæssige.

Det har været en stor fordel for disse undersøgelser, at de bygninger, som Rømer dels omforandrede, dels nyopførte engang i slutningen af 1700 årene, endnu eksisterede for få år siden – omend meget ændrede både i indre og ydre.

Det er det eneste sted i Danmark, at bygninger til en virksomhed i sin slags har fået lov til at stå så langt op i tiden, og grunden i og tæt omkring husene har så at sige ikke været rørt i op mod 150 år. Derfor er de fund, der er gjort, relativt gode.

På foranledning af konservator ved Nationalmuseet Peter Linde foretog redaktør Helge Kaarsberg i efteråret og vinteren 1950 en række gravninger i gulvene i værkstedet og det vestre hus samt på gårdspladsen, der gav et stort fundmateriale.

Fundene blev overladt Nørresundby kommune og indtil videre deponeret i bibliotekets magasin. Inden nedrivningen af det søndre og det vestre hus foretog arkitekt P. Landgrebe-Nielsen og undertegnede en undersøgelse og opmåling af disse. Endelig har Aalborg historiske Museum i foråret 1955 foretaget en udgravning og opmåling af tomterne af disse huse. Disse systematiske gravninger gav værdifulde resultater.

Fabrikshuset.

Som tidligere nævnt var det søndre hus indrettet til pibefabrik. Det var 24 alen langt og 10 alen bredt – lå i øst-vest retning og var sammenbygget med

det vestre hus i en ret vinkel. Begge var opført i een etage i bindingsværk hvilende på svære syldsten. Taget var af tegl, da den svære skorsten fra brændingsovnen kunne frembyde en vis brandfare. Fabrikshuset var i øst tilbygget et halvtag af træ (10 alen langt og 5½ alen bredt), der benyttedes som materialhus. I forbindelse hermed fandtes en pibekælder – måske til tørring af ubrændte piber om sommeren.

Ved udgravning af tomten af fabrikslængen fremkom enkeltheder, der påkaldte en vis interesse.

Et par sten i værkstedets syld til gårdsiden har antagelig fungeret både som tærskelsten og fundament. De ragede et godt stykke udenfor muren på gårdspladsen og havde en tydelig slidflade.

Et par svære tværgående syldstensrækker i fabrikshuset med rester af murværk (bindingsværk) viser sikkert bygningens oprindelige opdeling. Rummet helt mod øst var opdelt af 3 enstensmure gående ud fra en halvandenstensmur. Disse fire teglstensmure var rejst direkte på grunden uden fundament.

En på syldsten stående tværgående skillemur (husets oprindelige vestgavl) var placeret 2.10 m indenfor vestgavlen. Mellem syld og teglsten i vestgavlen var indskudt rektangulære brændte lerplader med rester af piberør i grøn, blå og brun glasur. Samme art lerplader fandtes mellem teglsten og syld i vestlængens vestmur.

Af de fremkomne fundamenter er kampestenfundamenterne nok fra Rømers eller tidligere tid, men om murstenfundamenterne er fra hans eller en senere tid er vanskeligt at fastslå. Der kan derfor ikke siges noget helt sikkert om husets oprindelige inddeling i rum.

Værkstedet, der lå midt i fabrikslængen lige øst for brændingsovnen, gik gennem hele husets bredde. En dør førte fra gårdspladsen direkte derind. Her var godt med dagslys. Der var vinduer i syd til haven og i nord til gårdspladsen. Ved gravningerne i værkstedsgulvet blev der ikke fundet værktøj, derimod skår af digler og lerkar, der har været benyttet ved fabrikationen. Pibeler lå der endnu. Her blev også fundet mange pibehoveder, hvoraf størstedelen var kasserede på grund af fejlbrænding. Blandt pibehovederne var enkelte, der var fabrikeret i andre værksteder. Der var et hollandsk og tre norske fra Knud Rists pibefabrik i Husvik ved Drøbak ved Oslofjord. Ved henvendelse til Norsk Folkemuseum på Bygdø ved Oslo, meddelte man, at man her ikke kendte Knud Rists fabrik ej heller dens produkter. De her fundne eksemplarer er altså de eneste bevarede fra denne virksomhed.

Råmaterialet »pibeleret« blev skaffet udenlands fra enten fra England eller Holland. Ganske vist fandtes herhjemme også pibeler, men ikke af så god en kvalitet, at man med held kunne fremstille gode lerpiber heraf. En undtagelse var det bornholmske pibeler, der blev betegnet lige så godt som det hollandske og blev benyttet af fajance- og pibefabrikken i Rønne, ligesom det blev benyttet og anbefalet af norske fabrikker.

Pibeleret blev sandsynligvis udskibet ved Sundby færgested, hvis da ikke

skuderne ankrede op i fjorden udfor Rømers toft, og materialet blev bragt i land ved hjælp af fladbundede både, de såkaldte kåge. En sådan fremgangsmåde benyttedes ved stranden udfor Nørre Uttrup, når lertøj skulle udskibes fra pottemagerierne der.

Brændingsovnen.

I »Nørresundbys Historie« nævnes, at der i sydfløjen endnu findes en ovn, der skal have været anvendt ved pibefabrikationen. Ganske vist fandtes i huset en svær åben skorsten med ildsted, som var almindelig for den tids beboelseshuse, men at denne skulle have nogen forbindelse med Rømers brændingsovn

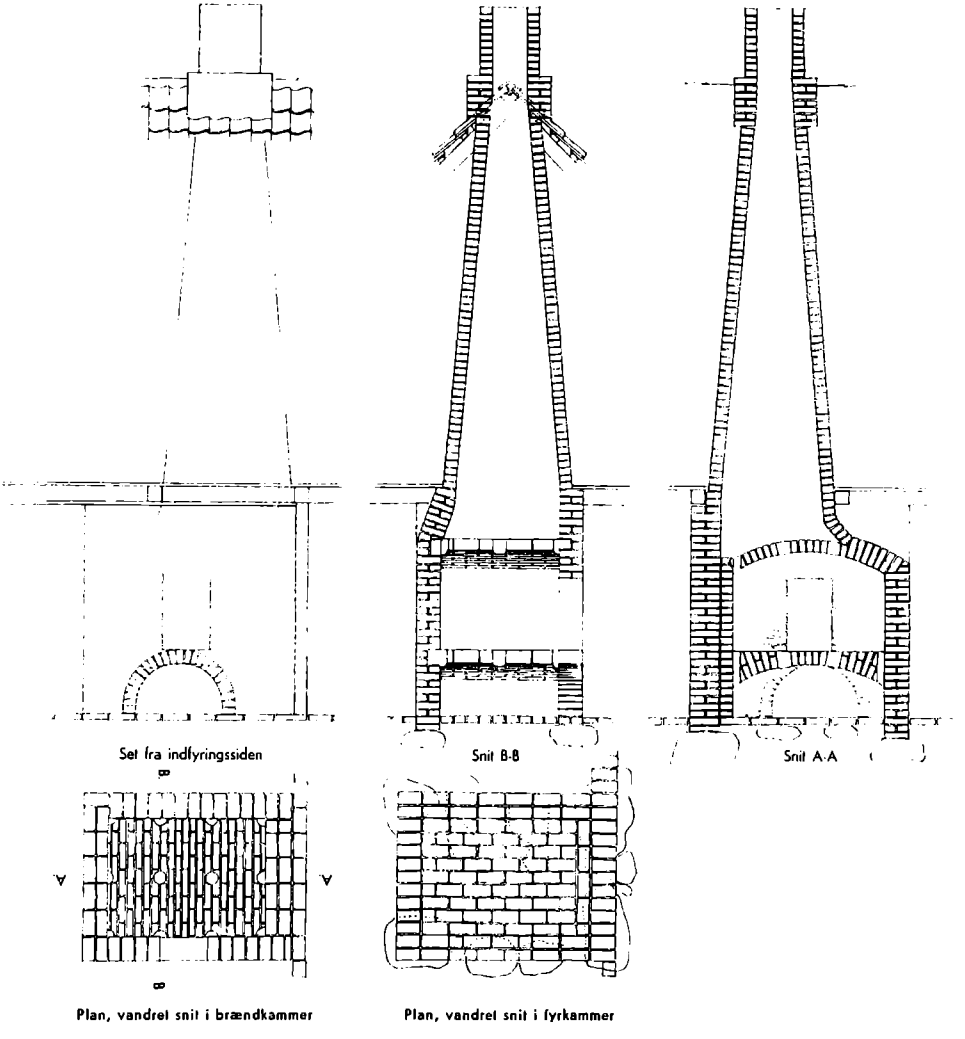

Fig. 15. Rekonstruktion af brændingsovnen ved arkitekt P. Landgrebe-Nielsen.

synes ikke umiddelbart indlysende. En dag, jeg var derinde, opdagede jeg tilfældigvis inde i skorstenens søndre mur på et sted, hvor pudslaget var faldet af, en runding i murværket. Jeg lod pudset slå af på begge sider af muren, og herved fremkom en tilmuret halvcirkelformet åbning og et stykke ovenfor en tilmuret rektangulær åbning. Da jeg fik studeret en pibeovns udseende og dimensioner i Diderots Encyclopédie, var jeg ikke i tvivl om, at man her stod overfor resterne af Rømers pibeovn. Det er herefter forståeligt, at da huset efter fabrikkens nedlæggelse blev indrettet til beboelse, blev pibeovnen ombygget til en åben skorsten med ildsted. Ovnens kærne blev fjernet sammen med to af dens sammenstødende sider. Som støtter for skorstenen blev i det frie hjørne opsat en svær jernstang hvilende på en af ovnens syldsten. Stenene fra den delvis nedbrudte ovn endte i en krog i pibemagergårdens have, hvor de har ligget indtil for et par år siden. Her kunne man finde store ovnsten, hvælvingssten, kilesten og almindelige gule mursten i forskellige størrelser. Ved hjælp af de rester, der var tilbage af den oprindelige ovn, og støttende sig til gengivelser af sådanne ovne i almindelighed, er man nu klar over, hvorledes ovnen har været konstrueret.

Ovnen bestod af to afdelinger: et fyrkammer forneden med et halvcirkelformet indfyringshul og et derover liggende kammer, hvor piberne blev brændt. Hertil var adgang gennem et rektangulær indsætningshul lige over fyringshullet. Fyrkammer og brændkammer var overbygget med hver sin hvælving, der hvilede på ovnmurens inderste halvdel. De to hvælvinger var gennembrudt af et vist antal cirkelformede åbninger, hvorigennem ild og røg kunne passere. Over ovnen hævede sig den brede skorsten, der hvilede på ovnmurens yderste del.

I denne ovn brændtes som før omtalt i 1776 een gang om måneden, hvorved der årligt kunne forfærdiges 1000–1200 gros piber. Senere brændtes oftere, og produktionen var i 1802 oppe på 5–6000 gros[62]).

Skår af de lerkapsler, der benyttedes ved brændingen, er fundet i rigt mål. Nogle var fuldstændig cylinderiske, andre bredere foroven end forneden. Efter skårene at dømme har højden været c. 64 cm. Af sådanne kapsler kunne ovnen rumme 6–9 stykker.

Glaserede piber.

Foruden de almindelige hvide lerpiber, lod Rømer også fremstille piber i forskellig farvede glasurer. Noget sådant havde man påbegyndt blandt andet i Tyskland omkring midten af 1700tallet. Sprengel siger ganske vist i »Handwerke und Künste«, at det kun var piber lavet af ringere lerarter, man overtrak med glasur. Dette kan vist ikke betragtes som almindeligt, i hvert fald har det ikke været tilfældet for piber fra Rømers værksted. Snarere må man tro, at farvede glasurer har gjort piberne finere og mere tiltrækkende. Det ses også af priskuranterne, at priserne på glaserede piber lå højere end på uglaserede.

[62]) Maanedligt Tillæg til Jydske Efterretninger 1776, s. 10–11.

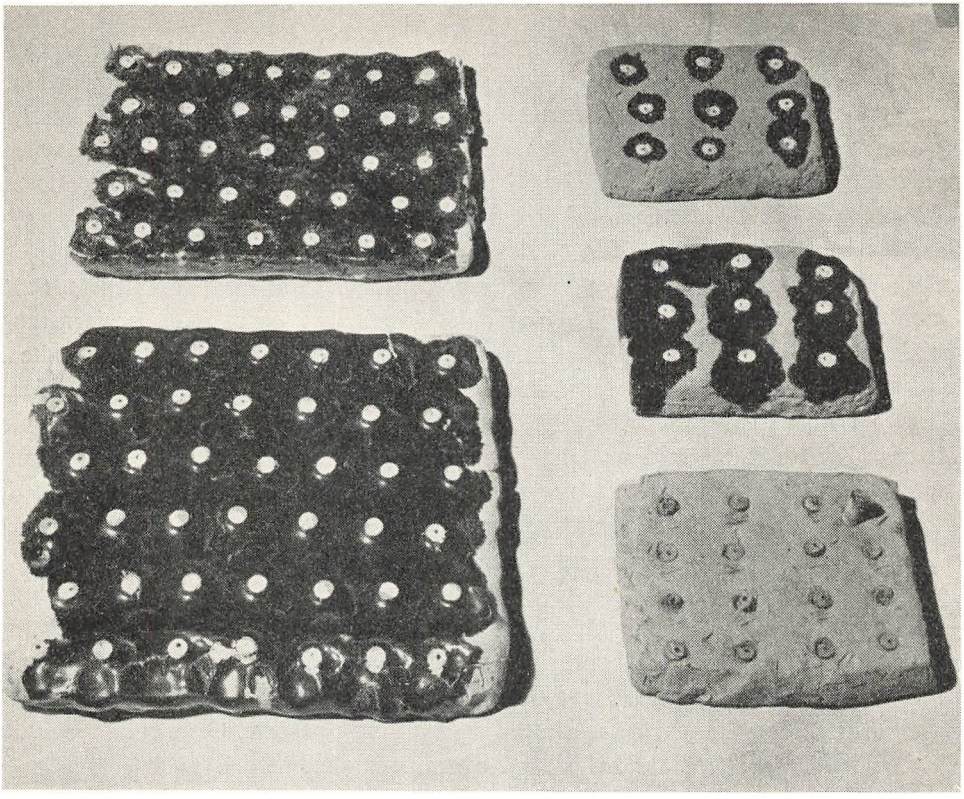

Fig. 16. Firkantede brændingsplader af ler benyttet ved brænding af glaserede piber.

Det må dog straks bemærkes, at Rømer, så vidt det kan ses, ikke har brændt glaserede piber med piberør i fuld længde. Det produkt, han fremstillede, var et glaseret pibehoved med et kort glaseret piberør på en 3–4 cm længde. Dette produkt blev efter endt brænding forsynet med et piberør af træ, hvilket gav en mere holdbar og en mere behagelig pibe at ryge af.

Skønt sådanne glaserede pibehoveder forsynet med træpiberør nok er fremstillet i stort tal, er det aldrig lykkedes mig i nogen samling at finde et eneste eksemplar. Derimod har jeg fundet et uglaseret pibehoved i den Storm-Petersenske samling og et porcelænshoved (af lerpibestørrelse) i den Stokkebyske samling, som begge var forsynet med tynde træpiberør. Et porcelænspibehoved i Aalborg historiske museum og et tinpibehoved i Nørresundby-samlingen begge forsynet med tværriller for enden af de korte piberør viser tydeligt, at de er beregnet til at påsætte piberør af træ.

Sådanne pibehoveder og piberør er det sikkert, det drejer sig om, når Frederik Thaarup i Haandbog for Fabrikanter, Haandværkere og Laugsinteressenter, 1832, siger, »at kunstdrejerne er berettigede til at forfærdige og falholde paraplyer, pa-

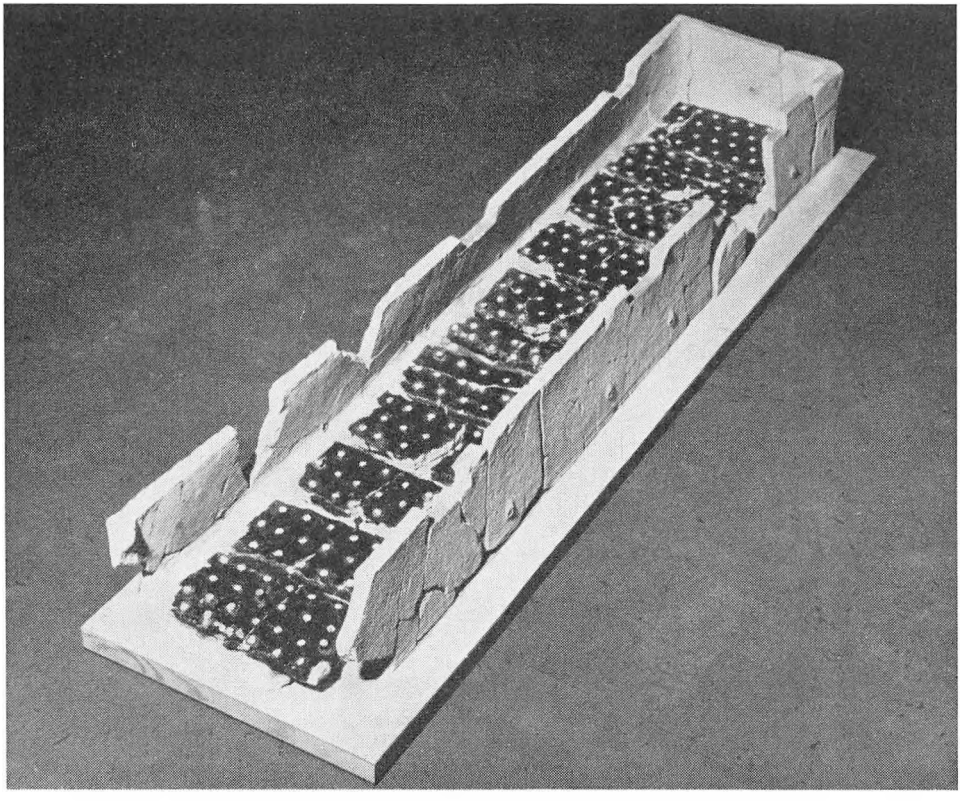

Fig. 17. Brændingskapsel af ler med brændingsplader. Benyttet ved brænding af glaserede piber. Længde 118 cm, bredde 23 cm, højde 18 cm.

rasoller, piberør og alle slags stokke«, og når det endvidere i samme bog oplyses, »at kunstdrejerne længe før 1807 har haft udsalg af alle slags pibehoveder, dels af træ, dels af merskum og ler«[63]).

Brænding af glaserede piber krævede en anden og mere omstændelig fremgangsmåde end den, der benyttedes ved brænding af de almindelige hvide piber. Piber dyppet i glasur kunne nemlig ikke nedlægges i de store cylindriske brændingskapsler, uden at glasuren ville tage skade. Derfor måtte de anbringes på en sådan måde, at de ikke berørte hinanden under brændingen.

Når man ved noget om brændingen af dette specielle fabrikat, som Rømer fremstillede, er det ud fra kendskabet til en itubrudt brændingskapsel med tilhørende brændingsplader, som blev fundet spredt i jorden under værkstedsgulvet. Denne kapsel, som det har været muligt delvis at samle, er den eneste i sin art,

[63]) Fr. Thaarup: Haandbog for Fabrikanter, Haandværkere og Laugs Interessenter for Aaret 1832. 1832, s. 100–101.

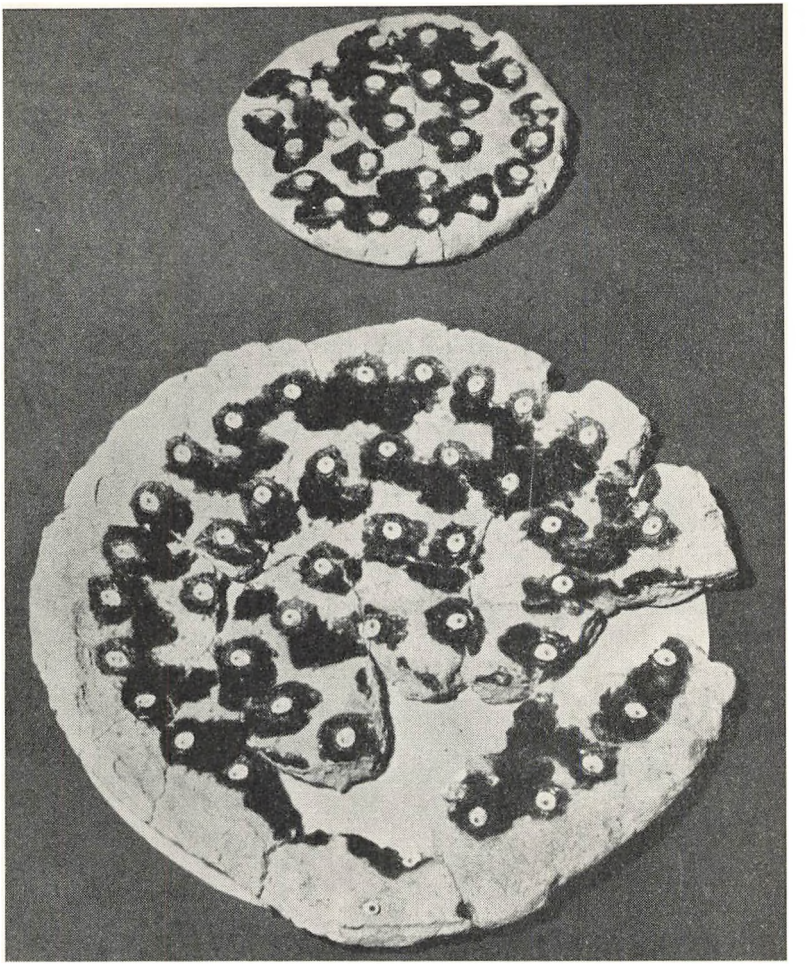

Fig. 18. Runde brændingsplader af ler benyttet ved brænding af glaserede piber.

der eksisterer. Ud fra denne er det muligt at ræsonnere sig til følgende fremgangsmåde ved fremstillingen af glaserede piber: Færdigformede, tørrede piber afbrækkes så meget af pibestilken, at 3–4 cm nærmest pibehovedet er tilbage. Disse pibehoveder med kort pibestilk eller piberør anbringes i bløde lerplader, idet rørspidserne nedtrykkes c. 1 cm i pladerne. For at undgå indbyrdes berøring sættes de skråt overfor hinanden.

Lerpladerne havde en nogenlunde konstant længde af 17–18 cm, hvorimod bredden kunne variere noget. I en plades længderetning kunne nedstikkes 6–7 piber i hver række, og rækkernes antal i en plade kunne variere efter dens bredde (højst 6–7 rækker). Når et vist antal plader var fyldt med piber, og pladerne var

tørret så meget, at piberne sad helt fast, skulle piberne forsynes med glasur. Det foregik på den måde, at man vendte pladerne og dyppede piberne ned i glasurkarret netop så meget, at pladerne lige berørte glasuroverfladen. Når dette var sket, anbragtes pladerne på tværs i bunden af den ovenfor nævnte brændingskapsel, der havde form som en aflang firkantet kasse uden låg. Den var 118 cm lang, 23 cm bred og 18 cm høj. I dens langsider var foroven firkantede åbninger, hvorigennem vanddamp kunne trænge ud. Ved kapslens bund var mindre runde huller, hvis formål ikke står klart. En kapsel kunne rumme 10–11 lerplader hver med 4 rækker piber, ialt c. 280 piber.

Piberne var nu færdige til brænding. Brændingsovnen fyldtes med kapsler, så mange der var plads til, idet de anbragtes ovenpå og ved siden af hinanden. De øverste dækkedes af en række lerplader for at skåne indholdet mod røg og aske. Det har også været brugt – om ikke i så udstrakt grad – at nedstikke piberne i runde lerplader, som anbragtes i bunden af cylindriske kapsler.

Efter endt brænding blev piberne brækket af brændingspladerne lige i pladeoverfladen, og de var nu færdige til påmontering af træpiberør.

Fundene viser, at der er fremstillet glaserede piber i flere nuancer i grønt, blåt og brunt.

Muligvis har Rømer selv fremstillet sine glasurer. Glasurfremstilling foregik på den måde, at blyplader (kirkebly) brændtes enten under åben himmel eller i en ovn. Det herved fremkomne gule pulver blev finmalet i en dertil indrettet kværn, bestående af to over hinanden liggende cirkelrunde sten forsynede med riller. Blypulveret, som kaldes sølverglød, tilsattes pibeler, pulveriseret flint og vand, og for at få farvede glasurer frem tilsattes yderligere forskellige metalforbindelser, hvoraf de vigtigste var kobberilte til grønne farver, kobolt til blå farver, svovlantimon til gule farver og jernilte til brungule farver.

Pibetyperne.

Der er bevaret ialt 34 forskellige slags piber fra Rømers fabrik, og der har uden tvivl eksisteret endnu flere.

Som andre danske pibefabrikkers produkter har også Rømers været præget af de to typiske former den engelske og den hollandske.

Af de 34 er 7 lavet efter engelsk form, 17 efter hollandsk form, de sidste 10 har en mellemform, der både er engelsk og hollandsk præget.

Pibens hæl, eller som den også kaldes knasten, kan enten være spids eller bred, hvilket sidste vil sige, at den forneden ender i en rund flade. De engelsk formede og mellemformen har alle spids hæl. Af de hollandsk formede har 7 spids hæl og 5 bred hæl. 4 typer har slet ingen hæl.

Hovedparten af Rømers produktion var billige piber, de såkaldte bondepiber. Man kan vist også med rette for nogle af de Rømerske piber tale om soldaterpiber, idet nogle af hans »ansigtspiber« med soldaterhovedbeklædning var lavet

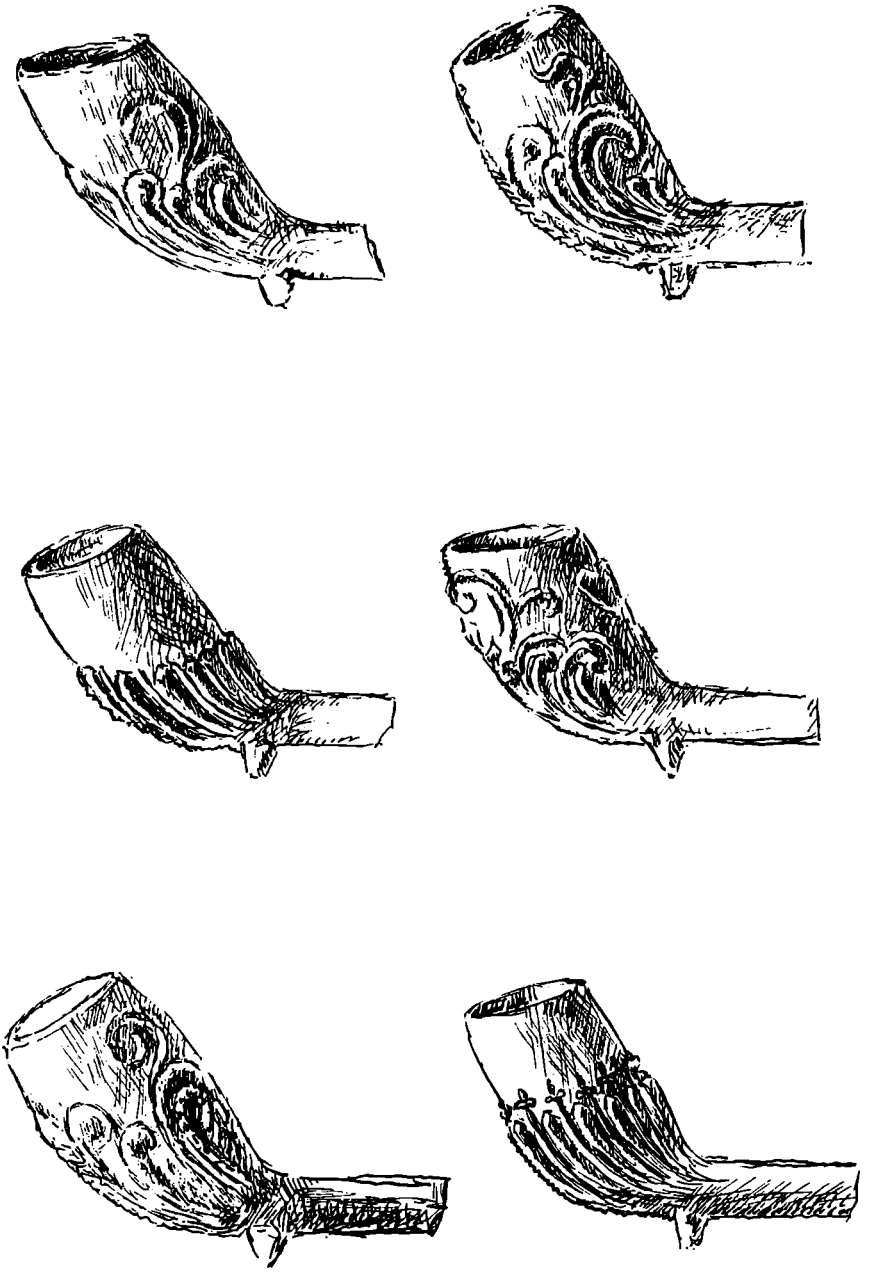

Fig. 19. Rømer-piber (7½ tommer) med blomsterforsiringer og spids hæl nærmest af engelsk form. Tegning af Renal Bache.

specielt for det i Aalborg garnisonerede 3die jyske infanteriregiment. Dette ses blandt andet af, at der på en af ansigtspiberne på hovedbeklædningen læses »Husar Aalborg«.

Men samtidig med at Rømer fabrikerede de billige bondepiber, fabrikerede han – vist som en af de få udenfor København – også de store og dyrere pibesorter. Jyske Efterretninger nævner således, at han fabrikerede »middelpiber«, »kongepiber« og »kejserpiber«.

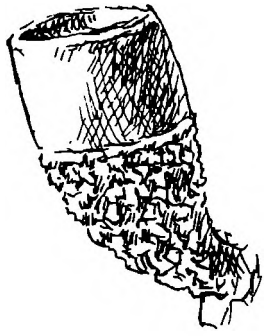

Fig. 20. Dame-pibe fra Rømers værksted. Tegning af Renal Bache.

Rømer-piberne er varierende i størrelse. Hovedparten kan henregnes under kategorien »bondepiber«, selv om også disse kan være varierende i størrelse. Den mindste pibe, der er fundet, ligner et agern med afskåret topstykke og er en decideret damepibe. Piberygning blandt damer var jo dengang ret almindeligt. 4 lidt større pibetyper hører sikkert til dem, der kaldes »middelpiber«. Af de helt store piber er kun bevaret brudstykker.

At forsyne pibehoveder med forsiringer af forskellig art: stiliserede blomster, skibe, ansigter, damer og kavalerer i datidens dragter var almindeligt. Forsiringerne på de Rømerske piber er, så vidt det kan ses, resultater af Rømers egen fantasi og skaberevne. Han har sikkert selv udført sine modeller og ladet dem overføre til messingforme. Visse forbilleder har han vel haft, og her er det mest nærliggende at tro, at han har haft de piber for øje, som faderen Cornelius Rømer lod fremstille på sin fabrik i København. I danske samlinger findes, så vidt mig bekendt, ingen af Cornelius Rømers piber bevaret, men i Norsk Folkemuseum på Bygdø findes 4 piber i engelsk form med fabrikationsmærket C R på hælen. De er alle forsynede med stiliserede blomster, som har visse træk fælles med Adolph Rømers blomsterforsiringer. Noget helt sikkert bevis for, at man her står overfor Cornelius Rømers piber haves ikke.

Sjove er Rømers ansigtspiber i hollandsk form, hvor de samme stive ansigtstræk, krum næse, udstående øjne går igen i alle 6 typer, kun hovedbeklædningen frembyder forskelligheder.

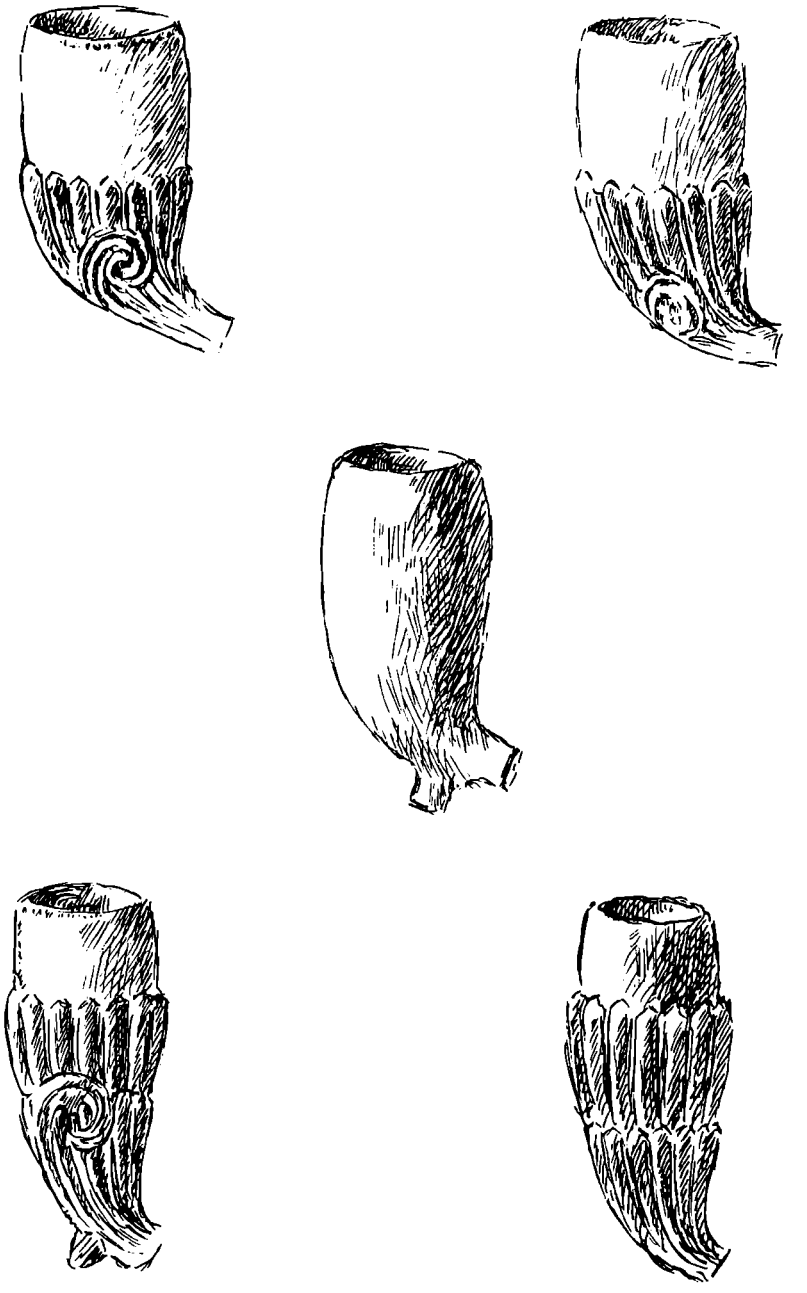

Fig. 21. Rømer-piber af hollandsk form. Piberne i hjørnerne har blomsterforsiringer. Tegning af Renal Bache.

Fig. 22. Rømer-piber af hollandsk form. De mindre piber er soldaterpiber. Den i øverste højre hjørne har påskriften »Husar Aalborg«. Piben i midten er af stor hollandsk type (30 tommer). Tegning af Renal Bache.

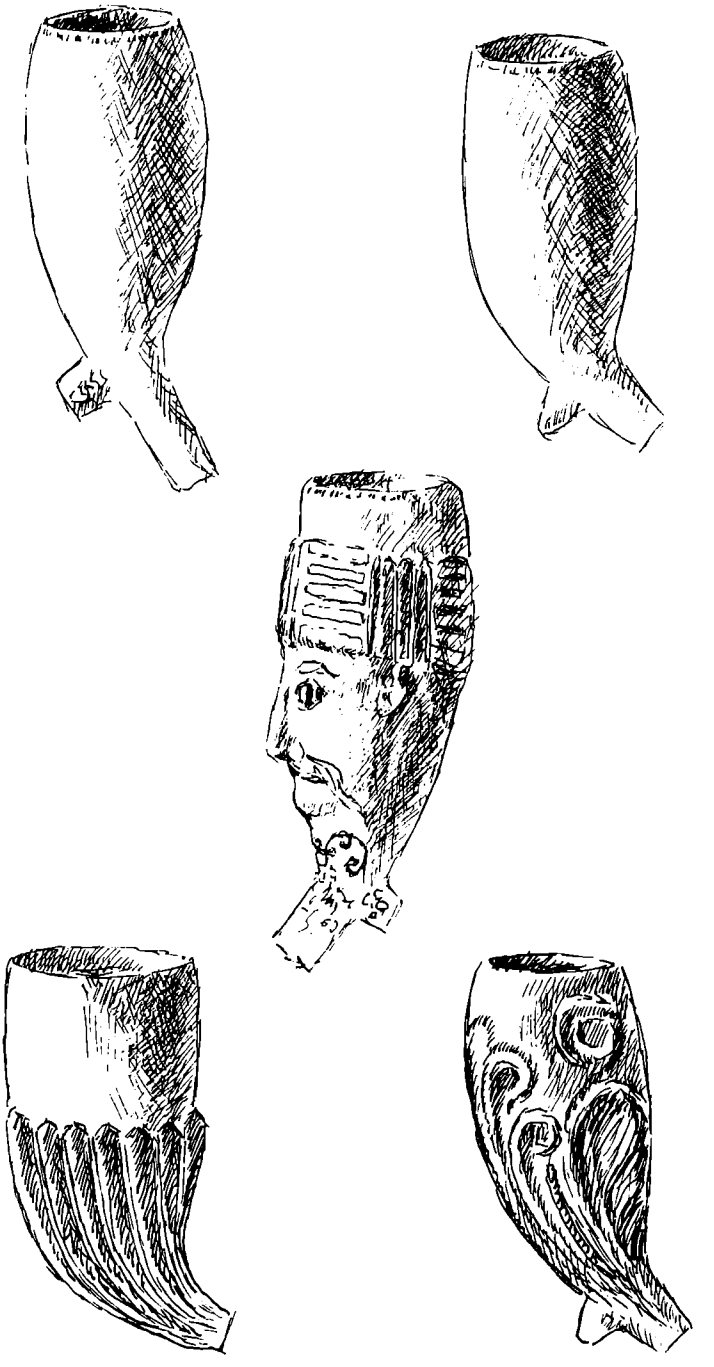

Fig. 23. Rømer-piber af hollandsk form med bred spids og ingen hæl. Må nærmest betegnes som middelpiber. Tegning af Renal Bache.

Af blomsterpiber skal kun nævnes een, der tillige er forsynet med et hjerte – en såkaldt hjertepibe. Sådanne er også kendt fra den norske fabrik i Bragernæs (Drammen).

Foretrak man piber med glatte hoveder, var der 5 forskellige typer at vælge imellem, de var alle i hollandsk form.

Piberørene eller pibestilkene var ved flere typer smukt dekoreret i forskellige mønstre.

Fabrikationsmærker.

For at opnå et privilegium til fabrikation af piber måtte fabrikanten forpligte sig til at forsyne piberne med fabrikationsmærke.

Pibens hæl var et velegnet sted hertil, og det anbragtes da også som regel her enten som forbogstaverne i fabrikantens navn eller som ganske bestemte mærker. Det kunne dog også anbringes på piberøret. Som andre fabrikanter benyttede Rømer flere mærker. Hans almindeligste mærke var forbogstaverne A og R anbragt på hver sin side af hælen. Dette gjaldt alle de spidshælede typer med undtagelse af een, der på den ene side af hælen var forsynet med 3 prikker. Endelig havde en type uden hæl A og R anbragt på hver sin side af pibehovedet i et blomsterslyng.

Mærkerne på de bredhælede piber var mest varierende. Den runde flade under hælen var enten helt blank eller forsynet med en stjerne eller et syvtal i et C (Chr. 7). Samtidig sås på hælens ene side bogstaverne AR og på den anden side et system af punkter og små runde kredse.

Var hælen ikke forsynet med fabrikationsmærke, var på piberøret indtrykt: I. A. RØMER NØRESUNDBY. eller blot: NØRESUNDBY.

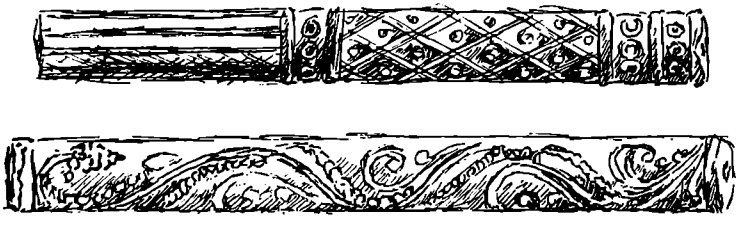

Fig. 24. Forsirede piberør fra Rømers værksted. Tegning af Renal Bache.

Slutning.

Efter 1800 var lerpibens bedste tid forbi. Der var omkring denne tid kommet så meget nyt frem på piberygningens område, at den gennem 200 år gængse ler-

pibe nu var på tilbagetog. 1794 var der piber af både merskum, træ, porcellæn og andet materiale[64]).

Johan Adolph Rømer har trods den øgede konkurrence forsat produktionen et stykke ind i det ny århundrede. Hvornår han ophørte med sin virksomhed vides ikke bestemt, men har det været før 1813, hvad der er nogen grund til at formode, har han ikke været en gammel mand, da han lagde sin bestilling på hylden.

Fig. 25. Fabrikationsmærker fra piberør.

Der var dog stadig brug for billige piber, og selv om Rømer nedlagde sin virksomhed, fik hans messingforme dog ikke lov at hvile. De blev overtaget af pibemager Christian Bruun i Gistrup i Nøvling sogn syd for Aalborg[65]). Han førte i en årrække produktionen videre i et mindre omfang og i en kvalitet, der langtfra kunne måle sig med det, Johan Adolph Rømer havde præsteret.

---

[64]) Minerva 1794, oktober, s. 76.
[65]) Chr. Petresch Christensen: Nørresundbys Historie. 1921–24, II, s. 204.

Indsendt litteratur

Børge Andersen: Rønnemålet. En strukturallingvistisk analyse af udtryksplanet i en bornholmsk dialekt. – *Gunnar Andreasen:* Et par realiteter om markedsplaner. Særtr. – *Franz Blatt:* L'Évolution du Latin Médiéval. Særtr. af l'Archivum Latinitatis Medii Aevi. — *Johs. Brøndum-Nielsen:* De er her med Rette. Særtr. af Verdens Gang. – Danske messebøger fra reformationstiden. Udg. i facsimile af Univ.-Jubilæets danske Samfund med en liturgihistorisk redegørelse af S. H. Poulsen. – Den danske rimkrønike. Hæfte III. Udg. af Helge Toldberg. – *Paul Diderichsen:* Udvikling og struktur i sprogvidenskaben. Særtr. af Udviklingsproblemer. Nordisk Sommeruniversitet 1958. – *Troels Fink:* Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. – *Justus Hartnack:* Tænkning og virkelighed (Berlingske leksikon bibliotek. 5). – *Ludvig Holberg:* Erasmus Montanus eller Rasmus Berg. Udg. af Dansklærerforeningen ved Alf Henriques. – *Arne Holmberg:* Some Notes on The Royal Swedish Academy of Science, 2. edit. – *J. Humlum:* La géographie de l'Afghanistan. – *Ingemar Ingers:* Ortnamn i Malmö. III. Limhamnsområdet eller f. d. Hyllie socken. Særtr. af Malmö fornminnesförenings årsskrift. 1959. – *Assar Janzén:* Scandinavian Place Names in England. III. Særtr. af Names. VII. – *Samme:* Sundqvist. Deutsche und niederländische Personenbeinamen in Schweden bis 1420. (Anm.). Særtr. af Scandinavian Studies. – *Samme: Wahlgren:* The Kensington Stone, A Mystery Solved. (Anm.). Særtr. af Scandinavian Studies. – *Ella Jensen:* Nordsamsisk. Undersøgelse af Udtryksystemet. – *Holger Friis Johansen:* General Reflection in Tragic Rhesis. A Study of Form. – *Bengt Kinnander:* Sammanhangsanalys. Studier i språkets struktur och rytm. (Skr. utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala Universitet. 5). *K. G. Ljunggren:* Landman och boman i vikingatida källor. Særtr. af Arkiv f. nord. fil. – *K. G. Ljunggren* och *S. Benson:* Litteraturkrönika 1958. Særtr. af Arkiv f. nord. fil. – *Jørgen Læssøe:* The Shemshära Tablets. (Arkæol.-kunsthist. Meddel., udg. af Det kgl. danske Vid. Selskab. 4 nr. 3). – *J. Munck:* Paulus Tanquam Abortivus (1. Cor. 15 : 8). Særtr. af New Testament Essays. – Novum Glossarium Mediae Latinitatis. Ma. Ved Franz Blatt. – *Ingemar Olsson:* Gotländska terrängord. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series. 3). – *Sever Pop:* Chronique du Centre. Særtr. af Orbis. – *August F. Schmidt.* Bibliografi, udg. i anl. af forfatterens 60-års dag den 4. august 1959. – *Didrik Arup Seip:* Die Sprachfrage in Norwegen und ihre geschichtlichen Voraussetzungen. Særtr. af Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst Moritz Arndt-Universität Greifswald. VIII. – *Hakon Stangerup:* Trois auteurs danois modernes. – *M. Steblin-Kamenskij:* Concerning the Three Periods in the Scandinavian *i*-Umlaut. Særtr. af Arkiv f. nord. fil. – *Ad. Stender-Petersen:* Runestaven fra Ladoga. Et vidnesbyrd om Ruslands præhistorie. Særtr. af Kuml. – *Helge Søgaard:* Den ældste danske textilindustri. (Tidsskr. for Textilteknik. Maj 1959). – *K. A. Thernøe:* Raketter, satelitter og drabanter. (Berlingske leksikon bibliotek. 6). – *Gun Widmark:* Det nord. u-omljudet. I–II. Skr. utg. av inst. f. nord. språk vid Uppsala Univ. 6. – *Svend Aakjær:* Arndt Ruprecht. Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runeninschriften. (Anm.). Særtr. af Fortid og Nutid. – Annales Academiæ Regiæ Scientiarum Upsaliensis. Kungl. Vetenskapssamhällets i Uppsala årsbok. 3. 1959. – Arkiv för nordisk filologi. LXXIV. 1–2. – Arv. Vol. 14. 1958. – By og Bygd. Norsk Folkemuseums arbok 1957–58. 12. bind, Oslo 1959. – Dansk Tidsskrift-Index. 44. årg. 1958. – Danske Studier. 1959. – Estrikken. XXVIII. Finska Runa. – Festschrift der Ernst Moritz Arndt-Universität Greifswald zur Ostsewoche vom 27. Juni bis 5. Juli 1959. – Forschungsinstitut für deutsche Sprache. Deutscher Sprachatlas. Wissenschaftlicher Jahresbericht $^{1}/_{4}$ 1957–$^{31}/_{3}$ 1959. – F. S. Sangbog. 1959. – Fund og Forskning. V–VI. 1958–59. – Humanister i Jylland. Udg. af Humanistisk Samfund ved Aarhus Universitet. 1959. – Kulturhistorisk Leksikon. IV. – Købstadmuseet »Den gamle By«. Årbog 1957 og 1958. – Nordiska Museets och Skansens årsbok 1959. – Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo. Årbok 1958. – Ny læreboknormal 1959. Utg. av Kirke- og Undervisningsdepartementet. – Orbis. VIII. 1. – Ordbog over Danmarks plantenavne. Udg. ved Johan Lange. I. – Registrant over N. F. S. Grundtvigs papirer. XIII–XIV–XV. – Selskab for nordisk Filologi. Årsberetning for 1958. – *Söderwall:* Ordbok över svenska medeltidsspråket. Suppl. 24. h. av K. G. Ljunggren. – Trap. Danmark. 5. udg. Storkøbenhavn I. Erhverv – Trafik. – Vestjyllands boliger. – Vestjyllands skoler. Udg. af Vestjyllands Udviklingsraad. – Vetenskaps-Societeten i Lund. Årsbok 1958–59. – Århusstudenternes håndbog 1959.

INSTITUT
FOR JYSK SPROG- OG KULTURFORSKNING

Publikationer:

Sprog og Kultur	I–XX. 1932–1958 pr. årgang	10,00
Jyske Folkemaal I.	Kristen Klastrup: På Træ·skofjo'l, 1935	4,00
– – II.	Torolf Kristensen: Fræ mi bet'te Ti' å ong· Daw·, 1939	5,00
– – III.	Distriktsdyrlæge H. Jensen: Himmerlandske Dialektfortællinger, 1940	4,50
– – IV.	A. C. Skyum: Vers på Morsingmål. 1953	5,00
– – V.	N. P. Bjerregaard: Årets arbejde i Ommersyssel. 1959	12,00
Studier tilegnede Verner Dahlerup paa 75-aarsdagen, 1934		10,00
Peder Smed og Adser Bonde, udg. ved Svend Mogensen, 1936		4,00
Humanistiske Studier I. Peter Jeppesen: En sønderjydsk Dialekts Udvikling, 1938		udsolgt
Humanistiske Studier III. Marie Bjerrum: Felstedmaalets tonale Accenter. 1948		8,00
H. P. Hansen: Løb og Løbbinding, 1937		15,00
Gudmund Schütte: A Continuation of Widsith in German Romances and Danish Ballads, 1936		1,25
August F. Schmidt:	Nogle Arbejdsgilder i den gamle danske Landsby, 1938	2,00
– – :	Landsbygilder, 1940	2,00
– – :	Gilder i Landsbyen, 1942	2,00
– – :	Oldermand og Bystævne, 1945	6,00
Peter Skautrup:	De store bogstavers historie (særtryk). 1947	2,00
– – :	Kostaldens navne i danske dialekter (særtryk). 1949	3,00
– – :	Bondesind. 1950	6,00

Ikke i Boghandelen:

Spørgelister Nr. 1 A og B: Møllen, 1935.
Spørgeliste Nr. 2: Husdyrene, ved Niels Åge Nielsen, 1941.
Søren Haugstrup Jensen: En oversigt over den litteratur, som behandler stednavne med endelsen -lev, 1939.
»Messingjens«, i Lydskrift ved Søren Haugstrup Jensen, 1938.
Lydskrift (4 s.), 1938.

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE